

el-Esmâ ve'l-Ahkâm Görüşleri Bağlamında İbâdiyye-Mu'tezile Etkileşimi*

The Interaction of Ibâdiyya-Mu'tazila in the Context of the Views of
al-Asmâ ve'l-Ahkam

Mehmet Hanifi YOLDAŞ** - Mehmet KUBAT***

Öz

Hız. Ali'nin hilafet yıllarında yaşanan fitne olayları, firkalaşma hareketlerinin başlamasına neden oldu. Bu dönemdeki toplumsal-siyasal olayların sonucu çeşitli konular farklı mahfil-lerde tartışılıyordu. Tartışılan konulardan "iman-kebire" ilişkisi gündemin en önemli konusuydu. Bu tartışmaların hararetle yapıldığı yerlerin başında Basra gelmekteydi. Basra'da etkin olan gruplar içerisinde İbâdiyye önemli bir konuma sahipti. Aynı şekilde Mu'tezile'nin de ilim çevrelerinde hatırı sayılır bir ağırlığı bulunmaktaydı. Her iki mezhebin görüşleri incelendiğinde bazı konularda benzer düşüncelerin varlığı söz konusudur. Bir yandan bedevî kökenli İbâdiyye, diğer yandan entelektüel yönü ağır basan mevâlî kökenli Mu'tezile arasında etkileşimin olacağını düşünmek mümkün görünmemekle beraber eserlerde zikredilen fikri yakınlık

Abstract

The events of strife that took place during the years of Ali's caliphate led to the start of sectarian movements. As a result of the socio-political events of this period, various issues were discussed in different gatherings. The relationship between "faith-great sin", one of the topics discussed, was the most important issue on the agenda. Basra was at the forefront of the places where these discussions were held. Ibadiyya had an important position among the groups active in Basra. Likewise, Mu'tazila had a considerable weight in scientific circles. When the views of both sects are examined, there are similar opinions on some issues. Although it does not seem possible to think that there will be an interaction between the Bedouin origin Ibadiyya on the one hand, and the Mu'tazila of mawâlî origin, on the other hand, the examples of intellectual closeness mentioned in the works bring to

* Bu makale, "Temel Görüşleri Bağlamında İbâdiyye-Mu'tezile İlişkisi" adlı doktora tezinin üçüncü bölümünün ilgili başlığından faydalanılarak hazırlanmıştır.

** Doktora Öğrencisi. İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Malatya, Türkiye/ e-posta: mehmethanifiyoldas@gmail.com / ORCID: 0000-0003-3912-0256.

*** Prof. Dr. İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Malatya, Türkiye/ e-posta: mehmet.kubat@inonu.edu.tr / ORCID: 0000-0001-6729-7652.

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
16.05.2022	22.06.2022	30.06.2022
DOI	10.18403/emakalat.1117239	

örnekleri, bu iki mezhep arasında bir fikri etkileşimin varlığını akla getirmektedir. Makalemizde “el-esmâ ve’l-ahkâm” görüşleri bağlamında her iki mezhep arasında özellikle teşekkül dönemlerini dikkate alarak fikirlerin benzerliğini tespit etmeye ve aralarında var olduğunu düşündüğümüz etkileşimi ortaya koymaya gayret edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Mezhep, İbâdiyye, Mu‘tezile, İman, Kebire.

mind the existence of an intellectual interaction between these two sects. In our article, in the context of " al-asmâ wa'l-ahkâm" views, we will try to determine the similarity of the ideas between the two sects, especially considering the formation periods, and to reveal the interaction that we think exists between them.

Keywords: History of Islamic Sects, Ibadîyya, Mu‘tazila, Faith, Great Sin.

Giriş

İslâm dininin temel gayesi insanların sahih bir imanla Allah'ın varlığını ve birliğini kabul etmelerini sağlamaktır. İman eden her kişi hayatının tümünü bu inancına göre düzenlemeli ve Allah Teâlâ'nın belirlediği helal ve haram sınırlarına riayet etmelidir. Büyük veya küçük günahın her türlüşünden sakınmak suretiyle Yüce Yaratıcı'ya en mükemmel şekilde kullukta bulunmalıdır. Hz. Peygamber bu gaye doğrultusunda yirmi üç yıl boyunca risâlet görevini sürdürdü. Hz. Peygamber'in hayatta olduğu zaman dilimi ile Hulefâ-yi Râşidinden Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemleri, itikadî tartışmalardan uzak şekilde Müslümanların daha çok Allah'ın kelâmını yaymak (*i'lâ-yi kelîmetullah*) uğruna mücâhede ettikleri zaman dilimleridir. Hz. Osmân'ın hilâfetinin ikinci altı yılı ile Hz. Ali'nin hilâfet yıllarının tamamı Müslümanlar için iç karışıklıkların başladığı ve giderek şiddetini arttırdığı yıllardı. Yaşanan siyasî olayların sonuçları Müslümanlar arasında tefrikanın başlamasına sebebiyet verdi. Öte yandan savaş alanında karşı karşıya gelen Müslümanların birbirlerini öldürmesi toplumda büyük günah konusunun tartışılmasına neden oldu. Bu tartışmaların yapılmaya başlandığı zaman dilimi hicrî birinci asrın sonları ile ikinci asrın başlarıdır. Hz. Osmân döneminden itibaren politize olan grupların merkezi konumundaki Basra'da da iman ve büyük günah konusu etrafında itikadî eksenli tartışmaların yapıldığını söyleyebiliriz.¹

¹ Muharrem Akoğlu, “Mu‘tezili Düşüncede Tarihi Kırılma Evreleri”, *Bilimname : Düşünce Platformu VIII/19* (Şubat 2010), 10.

İslâm toplumu, Hz. Peygamber'in zamanındaki gibi artık saf ve katıksız homojen bir yapıda değildi. Fetihlerle genişleyen ümmet coğrafyasında Müslümanlar; farklı dinlerden, mezheplerden ve kültürlerden insanlarla karşılaştılar. Aynı beldelerde ve şehirlerde yaşamının getirdiği çeşitli durumları tecrübe ettiler. Öte yandan Müslümanlar arasında oluşmaya başlayan gruplaşmalar zamanla fırka ve mezhep hüviyetine büründü. Ekolleşme yolunda ilerleyen bu gruplardan kimileri özellikle toplumun gündemini meşgul eden konularda -ki bu konuların başında el-esmâ ve'l-ahkâm ile ilgili meseleler gelmekteydi- kendi düşüncelerini çeşitli tartışma platformlarında dile getirdiler. İbâdî ve Mu'tezilî görüşlere bağlı olanların da bu tartışmalara katıldıklarını görmek mümkündür. Bu arada iman ve amel ilişkisi çerçevesinde yapılan tartışmalar dönemin siyasî olayları ile hüküm sahiplerinin/halifelerin takip ettikleri siyasetten bağımsız değildir. Bundan dolayı hem İbâdiyye'nin hem de Mu'tezile'nin bu konulardaki fikirlerini ele alırken bu hususa dikkat etmek gerekir. Mu'tezile hareketinin toplumda ayrışması ve birçok konuda kendilerine has düşüncelere sahip olmalarını Emevî idarecilerinin dini ve politik tutumlarına karşı geliştirilmiş pratik bir tavır olarak düşünmek mümkündür. İfade ettiğimiz bu tespiti açmak gerekirse Mu'tezile müntesipleri, Emevî yöneticilerinin dini sorumlulukları konusundaki umursamaz tutumları sebebiyle imanın tanımı, amel ile ilişkisi ve kebiire sahibinin bu dünyadaki ve ahiretteki durumu konularında ortaya koydukları fikirleriyle dönemin siyasîlerine cevap vermişlerdir.² Mu'tezile için yaptığımız bu tespitin İbâdiyye için de söz konusu olduğunu dile getirilebiliriz. Çünkü İbâdiler, Emevî idarecilerinin zulme varan uygulamalarından etkilenmişlerdir. Bu sebeple İbâdilerin de iman ve iman ile alakalı meselelerdeki görüşlerinin dönemin yönetici elitlerine karşı bir duruş olarak anlaşılması mümkündür.

Müslümanlar arasında yaşanan iç savaşların ve siyasî hadiselerin iman-amel ilişkisi ve büyük günah hakkındaki tartışmaların nedeni olduğunu yukarıdaki satırlarda ifade ettik. İslâm toplumunda, ortaya çıkan ilk fırka olan Hâricilerin Allah'ın farz kıldıklarını terk eden ve

---

² Galip Türcan, "Mu'tezile'nin Ortaya Çıkışı Bağlamında Dinî ve Sosyo-Kültürel Çevre", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (Ocak 2019), 68.

Cemel ile Sıffin savaşlarına katılan herkesi küfre girmekle nitelendirmeleri ve kebîre sahibini mü'min olarak kabul etmemeleri, Müslümanlar arasında ciddi rahatsızlıklara neden oldu.³ Hâricilerin bu tekfir anlayışı iman-küfür konusunun İslâm toplumunda tartışılmaya başlanmasına neden oldu.

Makalemizde imanın tanımı, iman-amel ilişkisi, büyük günah ve el-menzile beyne'l-menziyeteyn konuları çerçevesinde İbâdiyye'nin ve Mu'tezile'nin fikirlerini ele alacağız. Makalemizde bu konuları ele alırken semantik tahlillere girmeden inceleme konumuzla ilgili her iki mezhebin görüşlerini derli toplu olarak ortaya koymaya gayret edeceğiz. Bu konular ekseninde İbâdiyye ve Mu'tezile arasındaki etkileşimi/ilişkiyi açıklamaya çalışacağız.

1. el-Esmâ ve'l-Ahkâm

Büyük günah (kebîre) işleyen kişinin itikadî olarak isimlendirilmesi (esmâ) ve ahiret hayatındaki akibeti ve hakkında verilecek hüküm (ahkâm) konusu etrafında yapılan tartışmalar İslâm toplumu içerisinde meydana gelen ilk ihtilaflara dayanmaktadır.⁴ Bilindiği üzere Hz. Osmân'ın hilafetinin ikinci altı yılında meydana gelen olaylar sonucu Hz. Osmân Medine'ye gelen isyancılar tarafından öldürüldü. Hz. Osmân'dan sonra hilâfet makamına gelen Hz. Ali'nin yönetim yıllarında meydana gelen savaşlar ve olaylar (Cemel Vak'ası, Sıffin Savaşı, Tahkîm Hadisesi ve Nehrevan Savaşı) neticesinde İslâm toplumu içerisinde Muhakkime-i Ülâ olarak adlandırılan ve İlk Hâriciler denilen grup ortaya çıktı. Hâricilerin teşekkül sürecinde "iman-amel" ilişkisi konusunda sahip oldukları fikirler toplumda bazı konuların tartışılmasına neden oldu. Çeşitli mahfillerde gerçekleşen tartışmaların ana gündemi "iman ve kebîre" konusuydu.

Hâricilere göre amel imanın bir parçasıydı ve amel etmeyenler ile büyük günah işleyenler mü'min olarak kabul edilemezdi. Hâricilerin bu düşüncelerine benzer görüşlerin Mu'tezile tarafından da ortaya

³ Abdulnasır Süt, *Basra ve Mu'tezile İlk Üç Asır* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 127.

⁴ Fikret Soyal, "Esmâ-Ahkâm (Va'îd) Meselesi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ile Hâkim el-Cüşemî'nin Görüşlerinin Mukayesesi = The Issue of Asma wa Ahkam (Wa'îd) and the Comparison of the Views of Abu Mansur al-Maturidi and Hakim al-Jushami", *Diyanet İlmî Dergi* LV/3 (2019), 686.

atılması iman-amel münasebeti hakkında yapılan tartışmaların daha da ileriye gitmesine yol açtı.⁵ İman-amel ve kebire konuları etrafında yapılan tartışmalar Müslümanlar arasında farklı görüşlerin meydana gelmesine sebep oldu. Genel anlamda bu görüşler Hâriciler, Mürchie, Mu‘tezile ve bir de Hasan el-Basrî’nin olmak üzere sınıflandırılabilir.⁶

Arapça bir terkip olan el-Esmâ ve’l-ahkâm, “isimler ve hükümler” anlamına gelmektedir. Bu terkinin ilk ismi olan el-esmâ, insanların mü’min, kâfir, münafık ve fâsık olarak sınıflara ayrılmasını ve bu özelliklerle vasıflanmasını, aynı şekilde ahkâm ise ahirette insanların karşılaşacağı muameleyi ifade etmektedir. İman ve amel açısından insanların ahiret hayatında nitelendirilecekleri vasıflar ve dahi buna göre uygulanacak hükümler kastedilmektedir.⁷ Bu başlık altında genelde imanın tanımı, iman-amel ilişkisi ve kebire konuları ele alınıp tartışılmıştır.

1.1. İmanın Tanımı

İslâm itikadının temelini tevhid inancı oluşturur. Bu inanç kelime-i tevhid olarak “*lâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullah*” cümlesi ile dile getirilir. Mü’min olmak isteyen kişi kelime-i tevhid ile ifade edilen muhtevayı samimi bir şekilde içtenlikle kabul etmelidir. Bu kabul ile kişi artık iman etmiş olur. Öte yandan iman konusu Müslümanlar tarafından en çok ele alınan ve detaylı olarak tetkik edilen meselelerin başında gelmektedir. İman konusunun ele alınan meseleler içerisinde öncelenmesinin sebebi vahyin temel amacının insanları “hakiki mü’minler” derecesine ulaştırmak istemesidir. “Hakiki mü’minler” derecesine ulaşmak için iman edilmesi gereken esaslar ile imanın mahiyeti ele alınmış ve konu üzerinde çokça tartışılmıştır. Bu tartışmalar ile birlikte İslâm düşüncesi içerisinde imanın mahiyeti ile alakalı farklı görüşler ortaya konulmuştur. Ortaya konulan bu fikirler nedeniyle itikadî İslâm mezheplerinin iman tanımları farklılık arz etmiştir. Ehl-i sünnet, imanı kalbin tasdiki diye tanımlar. Cehmiyye ve

⁵ Hulusi Arslan - Mustafa Bozkurt, *Sistemik Kelâm* (Malatya: Medipres, 2012), 107.

⁶ Toshihiko İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2000), 55.

⁷ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), “Esmâ ve Ahkâm”, 91.

Neccâriye'ye göre ise iman tasdik olmayıp marifetten ibarettir. Yine erken dönem İslâm mezheplerden Mürcie'nin bazı fırkaları ile Kerrâmiyye imanını dilin ikrarı olarak tarif etmektedir.⁸ İbâdiyye ve Mu'tezile gibi bazı mezheplerin imanını tanımlarken ameli de kapsamına alacak bir tanımlamaya gittikleri görülmektedir. Tüm bu ifade edilenlerle birlikte iman konusunun İslâm toplumu içerisinde tartışmaya başlamasına ilk sebep olanlar ise Hâricilerdir. Hâriciler, iman konusuyla ilgili birtakım sorular sorarak ilk kez önemli bir kelâm sorunu haline getirmiştir.⁹

İnceleme konumuz olan İbâdîlere göre, iman kelimesi tasdik olup terim olarak, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amel etmek demektir. Aynı şekilde iman, söz, amel ve niyettir. İman, Allah'ı, Hz. Peygamber'i ve Allah'tan geleni bilmek ve bunları ikrar etmek, Allah'ın emrettiklerini yapmak ve yasakladıklarından ise kaçınmak demektir.¹⁰ İbâdîler, imanını; kalple inanmak, dil ile ikrar etmek ve organlarla amel etmek olmak üzere üç unsurdan meydana geldiğine dair ittifak etmişlerdir.¹¹ İmanın tanımıyla ilgili ifade ettiklerimizi dik-kate alarak İbâdiyye'ye göre kapsamlı bir tanım yapmak gerekirse,

⁸ Ebû'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed b. Kâdi Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-İmamse*, thk. Abdülkerim Osmân (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1988), 707; Cehmîyye ve Eş'ariyye'nin iman tanımları için bk. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-Faṣl fi'l-mîlel ve'l-ehvâ ve'n-nihâl*, thk. Muhammed İbrâhim Nasır - Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1996), 3/227; Mustafa Sinanoğlu, "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/212.

⁹ İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, 20; Mehmet Evkuran, *Sünnî Paradigmayı Anlamak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 75.

¹⁰ Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî, *Kitabü'r-Red 'alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ'i'd-dâlle*, thk. Seyid Bahçivan (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013), 151; ayrıca bk. Muhammed b. Yûsuf b. İsa Eттаfeyyîş, *Şerhu Akîdeti't-tevhîd*, thk. Mustafâ b. en-Nâsır Vinten (Gardaye: Matbaatü'l-Arabiyye, 2001), 540; Muharrem Akoğlu, "Kebîre ve İman Bağlamında Hâricilik-Mu'tezile İlişkisi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23 (Şubat 2007), 333; Komisyon, *Mucemü'l-muştalahâti'l-İbâdiyye: elif-şın* (Maskat: Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'd-Diniyye, 2011), "İman", 1/67-68.

¹¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebî Bekr es-Sedrâti el-Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, thk. Sâlim b. Hamd el-Hârisî (Maskat: Vizaretü't-Türas ve's-Sekafe, 2006), 3/118; Süleymân b. Abdillâh el-Bârûnî, *Muhtaşar târihu'l-İbâdiyye* (Uman: Mektebetü'l-Dâmîri Li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1995), 73; Muhsin Berberi, *İbâdiyye* (Trablus: el-Müessesetu'l-Hadise li'l-Kitâb, 2004), 18; Ali Yahyâ Muammer, *el-*

“İman; ikrar, amel, niyet, sünnete uymak ve bu konularda hiçbir kimse için hiçbir mazeret kabul etmemek ile takva yolunu takip etmektir.”¹²

İbâdilere göre iman ile İslâm aynıdır. Yani imanın İslâm’dan, İslâm’ın da imandan olduğunu ileri sürerler. İbâdilerin bu görüşleri dikkate alındığında her iki kavramı eş anlamlı olarak kullandıklarını söylemek mümkün olur.¹³ Buna göre bir bütün olan iman ve İslâm birbirinden ayrıl(a)maz. Kur’an-ı Kerim’e bakıldığında mü’min ismi kendisine iki anlamda kullanım alanı bulmuştur. Birinci anlam iman eden kişiyi isimlendirmek, ikinci anlam ise imanın söz ve fiille yerine getirilmesidir. Gerçek mü’min Allah’ın tüm emirlerini hayatında uygulayan ve her türlü günahattan sakınandır. Allah Teâlâ gerçek mü’minlerin mükâfatını ahirette eksiksiz verecektir.¹⁴

Mu’tezile’nin iman tanımının İbâdiyye ile aynı çizgide olduğunu söyleyebiliriz. Mu’tezile’ye göre iman; kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve organlarla amel etmek diye tanımlanır. İman edilen esasların amel-lerle yerine getirilmesini imanın üç rüknünden biri olarak kabul etmişlerdir.¹⁵ Kişi dili ile ikrar edecek, iyi amellerde bulunacak ve aklı

İbâdiyye mezhebun İslâmiyyun mu’tedilun (Uman: Vizaretü’l-Evkaf ve’ş-Şuuni’d-Diniyye, 1979), 28; Muhammed Hasan Mehdi, *el-İbâdiyyetu neş’etuhâ ve akâiduhâ* (Uman: el-Ehliyyetü li’n-Neşri ve’t-Tevzî, 2011), 214; Ferhat Ca’birî, *el-Bu’dü’l-hadârî li’l-’akîdeti’l-İbâdiyye* (y.y.: Matbaatü’l-Elvâni’l-Hadîs, 1989), 494; Sâbir Tuayme, *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben* (Beyrut: Dârü’l-Cil, 1986), 111; Sâlim b. Hammüd b. Şâmis Seyyâbi, *Esdaku’l-menâhici fi temyizi’l-ibâdiyye mine’l-havâric*, thk. İsmâil Kâşif (Umman: Vizâretü’t-Türâsi’l-Kavmî ve’s-Sekâfe, 1979), 33; bk. Mehmet Hanifi Yoldaş - Mehmet Kubat, “İbâdiyye’nin Hâricliğe İsnadı Meselesi”, *İslami İlimler Dergisi* 17/1 (27 Mart 2022), 280-281.

¹² Tuayme, *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben*, 105.

¹³ Tuayme, *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben*, 109; Mehdi, *el-İbâdiyyetu neş’etuhâ ve akâiduhâ*, 211; Berberi, *İbâdiyye*, 18; Etem Ruhi Fığlalı, “İbâdiyye’nin Siyasî ve İtikâdî Görüşleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (1976), 337; Etem Ruhi Fığlalı, *İbâdiyye’nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983), 126.

¹⁴ Verçelânî, *ed-Delîl ve’l-burhân*, 3/118-119.

¹⁵ Şerafeddin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm* (Konya: Tekin Kitabevi, 1996), 116; Arslan - Bozkurt, *Sistemik Kelâm*, 95.

ile İslâm'ın temel ilkeleri olan Allah ve peygamber fikrine varmak suretiyle hakiki imana kavuşacaktır.¹⁶ Kādî Abdülcebbâr (ö. 415/1025) da imanı söz, bilgi ve fiil olarak tanımlamak suretiyle Mu'tezile'nin iman anlayışını ortaya koymuştur.¹⁷ Mu'tezile, ister iyi ister kötü olsun insanın yaptığı her şeyi kendi iradesi ile yaptığını söyler. Bu görüşlerine uygun olarak imanın da bu ilkenin dışında olmadığını dile getirir.¹⁸

Mu'tezile'den Hişâm el-Fuvatî (ö. 218/833) imanın, farz olsun nâfile olsun bütün taatlerden meydana geldiğini söyler. Yine Mu'tezili Abbâd b. Süleymân (ö. 250/864) imanı, Allah'ın emrettiği farzlar ve önemseydiği tüm nâfileler olarak tanımlar. Nazzâm (ö. 231/845) ise, imanın büyük günahlardan kaçınmak olduğunu ifade eder. Büyük günahlar ise hakkında va'id bulunan günahlardır.¹⁹ Ebu Ali Cübbâi (ö. 303/916) ve oğlu Ebu Hâşim (ö. 321/933) imanı, farz olan tüm taatlerin yerine getirilmesi diye tanımlar. Ebu'l-Huzeyl'e (ö. 235/849/850) göre iman farz ve nâfile bütün taatlerin yapılması ve günahlardan uzak durulmasıdır.²⁰ Mu'tezile âlimlerinin yaptıkları bu tanımlarda da görüldüğü gibi amel unsuru muhakkak kendine yer bulmaktadır.

Basra'da yaşayan ve ilim çevrelerinde önemli bir konuma sahip Hasan el-Basrî (ö. 110/728) de imanı, kalple tasdik, dil ile ikrar ve organlarla amel etmek diye tanımlamıştır. Ona göre iman artar ve eksilir. İmanın amelî boyutu en az itikadî yönü kadar önemlidir.²¹ Hasan el-Basrî'nin ders halkasından ayrılarak Mu'tezile mezhebini

¹⁶ Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967), 71.

¹⁷ Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed b. Kādî Abdülcebbâr, *Fırak ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Ali Sâmî Neşşâr (İskenderiyye: Daru'l-Matbuatu'l-Camiye, 1972), 19.

¹⁸ İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, 244-245.

¹⁹ Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ħtilâfû'l-muşallîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1950), 1/304.

²⁰ Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ħamse*, 707; Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezilenin Oluşumu ve Ebü'l-Hüzeyl Allaf* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 252.

²¹ Mehmet Kubat, *Hasan el-Basrî Hayatı, İlmi Kişiliği ve Kelâm İlmindeki Yeri* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2008), 134-135.

kuran öğrencilerinin (Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd) onun bu iman anlayışından etkilendikleri aşikârdır. Onlar da imanı, kalple tasdik dil ile ikrar ve azalarla amel olarak tarif edip amelleri imana dâhil etmişlerdir.²² Hasan el-Basrî'nin İbâdiyye'nin kurucusu Câbir b. Zeyd (ö. 93/711-712) ile aynı zaman dilimlerinde yaşadığı ve onun ile arkadaş olduğu bilinmektedir.²³ Belki de Basra'nın bu iki imâmının arkadaşlığı çeşitli konularda aralarında bir görüş alışverişinin olduğunu düşünmemize neden olmaktadır. Bir tarafta Hasan el-Basrî'nin ders halkasında yetişen Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ve Amr b. Ubeyd'in (ö. 144/761) fikirleri doğrultusunda teşekkül eden Mu'tezile, diğer tarafta ise Câbir'in görüşleri ile vücuda gelen İbâdiyye birçok konuda olduğu gibi iman ile ilgili konularda da etkileşim içerisinde olması neden mümkün olmasın? İbâdî müellif Eттаfeyyîş (ö. 1888-1965) Mu'tezile'nin iman tanımı dolayısıyla İbâdiyye ile aynı tarafta bulunduğunu ifade etmesi de²⁴ bu tespitimizi doğrular niteliktedir.

1.2. İman-Amel İlişkisi

Hz. Osmân'ın öldürülmesi ve akabinde Hz. Ali döneminde yaşanan iç savaşlar ve siyasi olaylar nedeniyle belli başlı konuların çeşitli ortamlarda tartışılmaya başlandığını söyleyebiliriz. Bu konulardan bir tanesi de iman-amel münasebetidir. Bu meseleyi en çok tartışanlar ise Hâriciler olarak nitelenen gruptu. Onlara göre amel imanın bir cüz'üdür. Haliyle bu itikatlarının bir gereği olarak büyük günah işleyenleri ve ibadetlerini yapmayanları mü'min olarak kabul etmediler. Hâricilerin mü'min olarak kabul etmediği kişilerin kâfir olduklarını söylemeleri İslâm toplumunda iman-amel ilişkisinin tartışılmasına sebep oldu.²⁵ İtikadî İslâm mezheplerinden imanın tarifini kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve organlarla amel olarak tanımlayanlar, bu üç rükünden

²² Kubat, *Hasan el-Basrî*, 137.

²³ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Saïd b. Süleymân Dercinî, *Kitâbü Tabakâti'l-meşâih bi'l-Mağrib*, thk. İbrâhim Tallây (b.y.: y.y., 1974), 2/207.

²⁴ Eттаfeyyîş, *Şerhu Akîdeti't-tevhîd*, 545.

²⁵ Arslan - Bozkurt, *Sistematik Kelâm*, 107; Hâriciler imanı söz ve amel olarak tanımlamaktadırlar. Hâricilere göre gerçek Müslüman sadece kendileridir. Bundan dolayı kendilerinden olmayan herkes küfür içerisinde bulunmaktadır. Seyyâbî, *Esdaku'l-menâhici fi temyizi'l-ibâdiyye mine'l-havâric*, 33.

birinin olmamasını küfür olarak kabul ettiler.²⁶ İbâdiyye ve Mu'tezile'nin iman kavramına dair tanımlarını yukarıda açıklarken ifade ettiğimiz gibi her iki mezhep de ameli imanın ayrılmaz bir cüz'ü olarak kabul ederler. Bir diğer ifade şekliyle İbâdiyye ve Mu'tezile iman anlayışları noktasında aynı perspektiften meseleye yaklaşmaktadırlar. Bu durum her iki ekol arasında bir etkileşimin/ilişkinin varlığını dile getirmemize sebep olmaktadır.²⁷

İbâdilere göre iman, tasdik etmek demektir. Ama tasdik amelle desteklenmez ve doğrulanmazsa imanın tamamlanmayacağını bilakis eksik kalacağını belirtirler. Bundan ötürü İbâdiyye, iman-amel ilişkisinin gerekliliğini en yüksek perdeden net bir vurguyla dile getiren mezheplerin başında gelmektedir. Bu görüşlerini Kur'an-ı Kerim'den çeşitli ayetlerle hüccetlendirirler. Örneğin “*Şüphesiz iman edip salih ameller işleyenler için ise kesintisiz bir mükâfat vardır.*”²⁸ ayetinde iman amel ilişkisi vurgulanmaktadır.²⁹ İbâdilere göre ikrar ve tasdikte bulunan kişinin yapılması gerekli olan tüm iyi işleri yerine getirmesi imanın bir gereğidir. Aynı şekilde kötü davranışlar da kişinin imandan uzaklaşmasına sebep olur. Bu fikirlerinin bir gereği olarak amel, imanı oluşturan rükünlerden biridir. İşlenen haram bir davranış veya kötü bir amel imanın varlığına zarar verir.³⁰ Mü'min kişi işlediği her günahtan dolayı imandan uzaklaşır. Farzlardan birinin terki de aynı şekilde kişide mü'min vasfının kalkması anlamına gelir.³¹ İbâdilere göre amel, imanın kişideki varlığının kanıtıdır. Dil ile ikrarın ve kalp ile tasdikinin oluştuğunun delili kişinin amel etmesidir.³² İbâdiyye'nin ilk dönem

²⁶ Mehmet Kubat, *Malatî ve Kelami Görüşleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 189.

²⁷ Akoğlu, “Kebîre ve İman Bağlamında Hâricilik-Mu'tezile İlişkisi”, 332.

²⁸ *Kur'an-ı Kerim Meâlî*, çev. Halil Altuntaş, Şahin Muzaffer (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), Fussilet 41/8.

²⁹ Muhammed Sâlih Nâsır, *Menhecü'd-da'Ve inde'l-İbâdiyye* (Daru'l-Beyda': Daru Nâsır li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2013), 191.

³⁰ Mehmet Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014), 124.

³¹ Mustafa Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), “İbâziyye”, 235.

³² Tuayme, *el-İbâdiyye aqideten ve mezheben*, 112.

âlimlerinden ve muhaddislerden Rebi' b. Habîb (ö. 180/796) *Müsned*'inde Hz. Peygamber'den rivayetle Allah'ın yetmiş peygamberin di-
liyle Mürchie'ye lanet ettiğini aktarır. Hz. Peygamber'e Mürchie'nin kim
olduğu sorulduğunda onların imanın amel olmadan söz/kavl oldu-
ğunu söyleyenler olduğunu rivayet eder. Rebi' bu rivayetin akabinde
iman konusu ile ilgili hadisleri verdikten sonra; "Tüm bu hadislerin
hepsi imanın söz ve amel olduğuna delalet etmektedir. Kim bundan
başka bir şey söylerse o görüşüyle küfre girmiş olur."³³ demektedir.
Rebi' b. Habîb'in iman-amel ilişkisi ile ilgili bu görüşü genel anlamda
tüm İbâdîlerin kanaati olarak kabul edilebilir.

Amel, imandan sayılınca imanda artma ve eksilme konusu da gün-
deme gelmiş ve bu mesele de tartışılan konular arasında kendine yer
bulmuştur. İmanın artması-azalması hususunda İbâdiyye içerisinde
görüş birliğinden bahsetmek biraz güçtür. İki farklı bakış açısıyla konu
üzerinde durulmuştur. Birinci görüşe göre iman artar ve eksilir. İbadet
ve taatlarla artar ve kuvvetlenir. Aynı şekilde gaflet ve nisyân mikta-
rınca, haramların işlenmesiyle azalır.³⁴ İkinci görüşe göre imanın azal-
ması söz konusu değildir. İmanın azalması itikadın azalmasına neden
olur. İtikadın azalması da şüpheyne sebebiyet verir. Nihayetinde şüphe
ise iman ile çelişir.³⁵ Ancak İbâdîler, imanın artacağı hususunda görüş
birliği içerisindeydiler. Onlara göre mü'minin amelleri arttıkça imanı
da artar. el-Enfâl sûresinde geçen "Mü'minler ancak o kimselerdir ki;
Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. O'nun âyetleri kendilerine okun-
duğu zaman (bu) onların imanlarını artırır. Onlar sadece Rablerine te-
vekkül ederler."³⁶ ayetini bu görüşlerini delillendirmek için kullanır-
lar.³⁷

³³ er-Rebi' b. Habîb b. Amr el-Ezdi el-Ferâhidî, *el-Câmiu's-şahîh (el-Müsned)*, thk.
Nureddin Abdullah b. Hamid es-Sâlimî (Maskat: Mektebetu Maskat, 2003),
239-241.

³⁴ Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 215; Seyyâbî, *Esdaku'l-menâhici
fi temyîzi'l-ibâdiyye mine'l-havâric*, 33; Tuayme, *el-İbâdiyye akîdeten ve mez-
heben*, 114-115.

³⁵ Tuayme, *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben*, 116.

³⁶ el-Enfâl 8/2.

³⁷ Komisyon, "İman", 1/72.

Mu'tezile'ye göre iman, tüm farzların yerine getirilmesiyle birlikte kebâirin terk edilmesidir.³⁸ Mu'tezililer amelî imanın bir bölümü olarak kabul ettikleri için tövbe etmeden ölen büyük günah sahibinin cehennemde ebedî kalacağı görüşündedirler.³⁹ Mu'tezile müntesipleri arasında da iman-amel münasebeti konusu farklı bakış açılarıyla ele alınmıştır. Mesela Cübbâi ve oğlu ile Basra Mu'tezilesi'nin çoğunluğuna göre farzlar imandan kabul edilmekte ama nâfileler imandan sayılmaktadır.⁴⁰ Allah'ın farz olarak belirttiği her husus imanın kısımlarıdır. Bu farzlar aynı şekilde Allah'a imandır. Ebu'l-Huzeyl ve Fuvatî'ye göre iman; farz ve nâfile tüm taatlerdir. Abbâd ise Allah'ın emrettiği farzların tamamı ve önemseydiği nâfilelerin hepsi imandır demektedir. Nazzâm da iman konusunda kebire olan tüm günahlardan sakınmanın gereğine işaret etmiştir. Büyük günahı, hakkında vaîd olan günah olarak tanımlar.⁴¹

Mu'tezililerin iman konusunda yaptıkları tanımlarda amel muhakkak kendine yer bulmaktadır. Onların konuyu ele alış şekilleri iman-amel birlikteliğini ne kadar önemsediklerini göstermektedir. İbn Hazm, Mu'tezile'nin imanı, dil ile ikrar, kalp ile bilmek ve organlarla amel etmek olarak kabul ettiklerini dile getirir. Ayrıca nâfile ya da farz olsun her taat ve amel hayırdır. O da iman olup taat ve amellerle iman arttığı gibi masiyet işlemekle de iman eksilir.⁴² Aynı bakış açısıyla konunun İbâdiyye tarafından ele alındığı ve imanın Hz. Peygamber'in Allah'tan getirdiklerini kalp ile tasdik, ikrar ve amelden müteşekkil olduğunu kabul ettiklerini bir kez ifade etmek isteriz. İbâdilere göre ister farz olsun isterse nâfile olsun tüm taatler imandır. Eттаfeyyiş, Allâf ve Kâdi Abdülcebbâr'ın da iman konusunda bu kanaatte olduklarını ifade

³⁸ Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdâdî, *Kitabu Usuli'd-din*, thk. Lecnetu İhyau't-Turasu'l-Arabiyye (Beyrut: Dâru'l-Âfâkı'l-Cedide, 1981), 249.

³⁹ İbrahim Ağâh Çubukçu, "Mutezile ve Akıl Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1964), 55.

⁴⁰ Eттаfeyyiş, *Şerhu Akîdeti't-tevhîd*, 541.

⁴¹ Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1950, 1/303-305.

⁴² İbn Hazm, *el-Faşl fi'l-mûlel ve'l-ehvâ ve'n-nihâl*, 3/227; Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm* (Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1933), 3/62.

eder. ⁴³ Eттаfeyyiş'in bu görüşü iman-amel ilişkisi konusunda var olan aynı bakış açısına dikkatlerimizi çekmektedir.

Mu'tezile'nin ameli imandan sayması ve amel ile imanın bir arada olmasının zorunluluğunu dile getirmesiyle Hâriciler (İbâdiler) ile aynı noktada buluşmuş olmaktadır.⁴⁴ Abdullah b. İbâd (ö. ?) ve ona tabi olanlar ile Vâsıl b. Atâ ve taraftarları ameli imanın bir cüz'ü saymaları nedeniyle aralarında fikirsel düzeyde bir yakınlaşmanın varlığından bahsedilebilir. Bu durum ise her iki simanın ve takipçilerinin Basra şehir atmosferinin kendine has şartlarında etkileşime girdiklerini göstermektedir.⁴⁵

1.3. Büyük Günah Meselesi

İslâm tarihinin ilk zamanlarında meydana gelen toplumsal olaylar ile iç savaşların ve bu dönemlerde yaşanan olayların farklı bakış açılarıyla ele alınıp değerlendirmeye tabi tutulması ümmet içerisinde gruplaşmalara/fırkalaşmalara sebep olmuştur. Bu mevcut durum da İslâm düşüncesi üzerinde derin izler bırakmıştır. Yaşanan toplumsal ve siyasal olayların sonucu ortaya çıkan en önemli tartışma konularından biri keбіre sahibinin dini durumunun ne olacağıydı. Çünkü İslâm toplumu içerisinde meydana gelen iç savaşlarda çok sayıda Müslüman öldüğü gibi, ölen ve öldürenin dünyadaki ve ahiretteki durumu ile ilgili tartışmalar insanların gündemini meşgul etmiştir.⁴⁶ Kur'an-ı Kerim, bir Müslümanı taammüden öldürenin cezasının ebediyen cehennemde kalmak olduğunu "*Kim bir mü'mini kasten öldürürse, cezası, içinde ebedî kalacağı cehennemdir. Allah, ona gazap etmiş, lânet etmiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.*"⁴⁷ ayetinde bildirmektedir. Allah Teâlâ, birbirini öldürmek suretiyle büyük günah işleyen kişileri affedecek mi? Ayrıca hangi günahlar büyük günah sayılacak? Keбіre sahibinin iman bakımından hem dünya hem de ahirette durumu nasıl olacak?" sorularına her fırka/mezhep kendi

⁴³ Eттаfeyyiş, *Şerhu Akîdeti't-tevhîd*, 540.

⁴⁴ Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset Mu'tezilizmin İktidar Tecrübesi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 176.

⁴⁵ Akoğlu, "Keбіre ve İman Bağlamında Hâricilik-Mu'tezile İlişkisi", 333.

⁴⁶ Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 43-44.

⁴⁷ en-Nisâ 4/93.

itikadî ilkeleri ekseninde sahip oldukları fikirlerden hareketle cevap vermenin uğraşısı içerisinde olmuştur.⁴⁸

Mezheplerin iman tanımlarının kebire sahibinin durumu ile ilgili görüşlerinin oluşmasında belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin imanı tasdik olarak kabul edenlere göre kebire sahibi mü'mindir. Buna mukabil imanı tasdik ve amel olarak tanımlayanlar ise kebire sahibini mü'min olarak isimlendirmemişlerdir. Nihayetinde İslâm ümmeti içerisinde zamanla kebire sahibinin konumu hakkında dört ayrı fikir oluşmuştur. Mürcie, kişinin fiskiyla beraber mü'min olduğunu, Hâriciler ve Râfiziler fiskiyla beraber kâfir-müşrik olduğunu, Mu'tezile, menzile beyne'l-menzileteyn durumunda olduğunu söylemiştir. Malatî dördüncü görüş olarak diğerleri şeklinde bir ifade kullanır. Bunların da fiskiyla beraber münafık olanlar olduğunu ifade eder.⁴⁹

İslâm tarihinde tekfir hadisesi Hâriciler (Muhakkime-i Ülä) ile başlamıştır. Ancak Hâriciler tarafından gündeme getirilen tekfir siyasi iktidara yönelikti. Bu anlamda kullanılan tekfir toplumsal hayatta herhangi bir rahatsızlığa neden olmadı.⁵⁰ Mü'min ve kâfir kavramları, Hâricilerin ortaya çıkışlarına kadar, anlamları sabit, belli ve birbirlerinden ayrı kategorilere delalet etmiştir. İslâm'ın ilk zamanlarında Allah'ın varlığına ve birliğine inanan, Hz. Muhammed'in Allah'ın peygamberi olduğunu kabul eden kişi Müslüman kabul edilmiştir.⁵¹ Hâriciler, teşekkül dönemlerinde ve sonrasında büyük günahın ta-

⁴⁸ Kubat, *Hasan el-Basrî*, 140.

⁴⁹ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. el-Malatî, *et-Tenbîh ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida'*; thk. Muhammed Zeynehum - Muhammed Azib (Beyrut: Mek-tebetü Medbulî, 1992), 30; İzutsu, fiskiyla beraber münafık olanlardan kastın ahiretten ziyade dünya işleri ile ilgilenen ve her yaptıkları işlerde İlahi cezadan korkmayan kimseler olduğunu ifade eder. Ona göre bu kişiler ismen müslümandır; ancak imanı ciddiye almadıkları için yani dedikleri ile yaptıkları arasında uyumsuzluk olduğu için böyle bir isimle adlandırılmıştır. Geniş bilgi için bk. İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, 66-71.

⁵⁰ Orhan Ateş, "İbâdî Fikirlerin Oluşumunda Mu'tezile'nin Rolü", *İslâmî İlimler Dergisi* 10/1 (2015), 94.

⁵¹ Mehmet Kubat, "Hâriciliğin Doğuşunda Münâfıkların Rolü", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/4 (2006), 119.

nımı üzerinde değil büyük günah işleyenin başına ne geleceği ile alakadar olmuşlardır. Onlara göre kebîre sahibi Müslüman değildi ve İslâm toplumunun dışına atılmalıydı. Bu kimseler kâfirdirler ve haliyle öldürülmeleri gerekiyordu.⁵² Muhakkime-i Ülä'yı selefleri olarak sayan İbâdiyye, İslâm toplumunda büyük günah işleyenin dünyadaki ve ahiretteki durumu ile ilgili yaşanan tartışmalara katılmıştır. İbâdiyye, kebîreyi işlendiğinde dünyada had cezası gerektirsin ya da gerektirmesin Allah'ın vaidde bulunduğu her günah olarak tanımlamıştır.⁵³ Onlara göre, kebîre sahibi kâfirdir ama müşrik değildir. Aynı şekilde kebîre sahibi muvahhid olmakla beraber mü'min de değildir.⁵⁴ Muvahhid olup kebîre işleyenler için kâfir kelimesini kullanmışlardır. Bununla kastedilen nimet küfrüdür.⁵⁵ Nimet küfrü işleyenler, Müslümanlara uygulanan hükümlere tabidirler.⁵⁶ İşlenen günah, büyük günahlardan ise bu kişinin mirası, nikâhı ve kestiklerinin yenilmesi helaldir.⁵⁷ Hakkında ceza bulunan bir günahı işleyen kimse Allah katından gelenleri biliyorsa şirk küfrüyle değil nimet küfrüyle kâfirdir.⁵⁸ Bu dünyada böylelerine uygulanacak hüküm helal

⁵² İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, 52.

⁵³ Eттаfeyyiş, *Şerhu Akîdeti't-tevhîd*, 530; Abdülhay Muhammed Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-keîâmîyye* (İskenderiye: Darü'l-Vefa li-Dünya, 2015), 232.

⁵⁴ bk. Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Muhammed Abdulkadir Fâdilî (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 107; Ebü Saîd Neşvân b. Saîd b. Neşvân el-Himyerî, *el-Hürü'l-în*, thk. Kemâl Mustafa (Beyrut: Dâru Âzâl, 1985), 227; Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 3/42; İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam* (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 75.

⁵⁵ Bârûnî, *Muhtaşar târihu'l-İbâdiyye*, 74; Eттаfeyyiş, *Şerhu Akîdeti't-tevhîd*, 532; Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-keîâmîyye*, 240; Berberi, *İbâdiyye*, 19.

⁵⁶ Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-keîâmîyye*, 251; Tuayme, *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben*, 121; bk. Yoldaş - Kubat, "İbâdiyye'nin Hâriciliğe İsnadı Me-selesi", 282.

⁵⁷ Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhir b. İsferyânî, *et-Tebşîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırkati'n-nâciye 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn*, ed. Kemâl Yûsuf Hût (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983), 58; İbn Hazm, *el-Faşl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, 3/273; Mehdi, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 227.

⁵⁸ Ebü Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye minhüm*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1993), 118.

olarak görmediği sürece işlediği büyük günahlar için ona had cezası uygulamaktır.⁵⁹

İbâdiler, kebâirden herhangi birini işleyen kişinin dini inkâr etme anlamında millet küfrü değil nimet küfrü işlemiş olacağı hususunda görüş birliği içerisindeyler.⁶⁰ İbâdiler küfrü, nimet küfrü ve şirk küfrü olarak ikiye ayırır. Şirk küfrü ile alakalı fikirleri diğer İslâm mezhepleri ile aynı çerçevededir. Şirk küfrünü işleyen kimse cehennemde ebediyen kalacaktır. Şirk küfrünü de iki kısma ayırmışlardır. Birinci türü kişinin, Allah Teâlâ'yı zatında ve sıfatlarında yaratılan ile müsavi tutmasıdır. İkinci türü ise kişinin Allah'ı, nebi ve resulleri, melekleri, kitapları ve ahireti inkâr etmesidir. İbâdiyye'ye göre kebir sahibi nimet küfrü işlemektedir. İşlediği günahdan vaz geçmeden ve tövbe etmeden ölmesi durumunda ebedî olarak cehennemde kalacaktır.⁶¹ Yani kebir sahibi tövbesiz bağışlanmaz. Tövbe bağışlanmak için şarttır. Kişi kebirden sakınırsa işlediği küçük günahlar (seğâir) tövbeye gerek kalmadan bağışlanır.⁶²

Bağdâdî (ö. 429/1037-1038), İbâdilerin kendi içlerinde firkalara ayrıldıklarını ancak ümmetin kâfirleri hakkında icmâ ettikleri belirtir. Bununla kastedilen İslâm ümmetinden olup kendilerine muhalif olanlar ne mü'min ne de müşriktirler. Fakat onlar kâfirdirler. Bundan dolayı şahitliklerini caiz görmüşlerdir. Gizlice öldürülmelerini ve kanlarını haram saymışlardır. Ama bu açıkça yapıldığı zaman helal olduğunu söylemişlerdir.⁶³ Kebir sahibi velayet hariç olmak üzere mü'minlere uygulanan ahkâma tabidir. Eğer tövbe etmezse ondan teberri edilir, adaletine güvenilmez ve şahadeti de makbul değildir. Ahi-

⁵⁹ Tuayme, *el-İbâdiyye aqideten ve mezheben*, 121.

⁶⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 108; Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Akli*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi, 2001), 410.

⁶¹ bk. Tuayme, *el-İbâdiyye aqideten ve mezheben*, 121-122; Berberi, *İbâdiyye*, 19-20; ayrıca bk. Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-kelebiyye*, 237; Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 221.

⁶² Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 225; Muammer, *el-İbâdiyye*, 29.

⁶³ Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, 103.

rettteki durumu tövbe etmediği gibi günahta ısrar ederse ebediyen cehennemde kalmaktır. Ona şefaatt de edilmez.⁶⁴ İbâdiyye'nin önde gelenlerinden kabul edilen Abdullah b. İbâd'a göre kıble ehli olan muhalifleri ile nikâhlanmakta herhangi bir sakınca bulunmamaktadır. Onlara mirasçı olmak helaldir. Ancak harp zamanında silah ve binekleri ganimet olarak alınabilir. Bunun dışındakiler ise alınamaz. İbâdilere göre muhaliflerinin yaşadıkları yerler tevhid yurdudur. Ancak sultanın/hükümdarın ordugâhı bağı yurdudur.⁶⁵ İbâdiyye kebire sahibinin ahiretteki durumu ile ilgili olarak cehennemde ebedi kalacağını Kur'an'dan ayetlerle delillendirir.⁶⁶ Bu ayetlerden birini burada ifade etmek gerekirse Allah Teâlâ; “Şüphesiz, iyiler Naîm cennetindedirler. Şüphesiz, günahkârlar da cehennemdedirler. Hesap, mükâfat ve ceza günü oraya gireceklerdir. Onlar oradan kaybolup kurtulacak da değildir.”⁶⁷ buyurmaktadır.

Mu'tezile, hakkında vaîd bulunan her günahın büyük günah olduğunu ve küçük günahın ise hakkında vaîd bulunmayan tüm günahlar olduğunu belirtir.⁶⁸ Mu'tezile'ye göre İslâm ümmeti kebire sahibinin fâsık olduğunda icmâ etmiştir. Mü'min olduğu hususunda ihtilaf etmiştir. Çünkü kebire sahibi Ehl-i sünnete göre mü'min, Hâricilere göre kâfir ve Hasan el-Basrî'ye göre ise münafıktır.⁶⁹ Mu'tezile'ye göre kebire sahibine mü'min ismi verilemez. Çünkü kişi büyük günah işlemekle zem, lanet, istihfaf ve ihanete müstahak olmaktadır. Dinde ise mü'min ismi medih, ta'zim ve muvâlâtaya müstahak olan için kullanılır. Bu iki durumdan dolayı kebire sahibine mü'min isminin verilmesi doğru değildir.⁷⁰ Aynı şekilde kâfir büyük azabı hak

⁶⁴ Komisyon, *Mu'cemü'l-muşalahâti'l-İbâdiyye: şad-ye* (Maskat: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'd-Diniyye, 2011), “Kbr”, 2/902.

⁶⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 107; Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, 106.

⁶⁶ Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 224; bk. Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-kelemiyye*, 238.

⁶⁷ el-İnfitâr 82/13-16.

⁶⁸ Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1950, 1/306.

⁶⁹ Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-akâidi'n-nesefiyye*, thk. Ali Kemâl (Beyrut: Daru İhyai Turasi'l-Arabiyye, 2014), 106.

⁷⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, 701-702.

eden, nikâh, miras ve Müslüman mezarlığına defnedilme gibi hususlardan mahrum bırakılan kişidir. Kâfir, Allah'ın verdiği nimetleri inkâr edendir. Kebîre sahibiyse kâfirin muhatap olacağı büyük azabı hak etmez. Kâfire uygulanan hükümler, ona uygulanmadığı için kâfir olarak da isimlendirilemez.⁷¹

Mu'tezile mü'minin Allah'ın dostu, övülen, iyilik yapan kimse olduğunu, günahkârın ise zemmedilen, kötülük yapan ve Allah'ın düşmanı kimse olduğunu ifade eder. Bir kimsenin aynı anda hem övülen hem de zemmedilen, hem iyi hem de kötü, hem Allah'ın dostu ve hem de düşmanı olmasının imkânsız olduğunu söyler.⁷² Dırâr b. Amr (ö. 200/815), Mu'tezile'nin kebir konusunda fâcirin (büyük günah sahibinin) iki menzile arasında bir yerde bulunduğu görüşünde olduğunu ifade eder. Kebire sahibini Allah'ı ve Allah'ın ayetlerini inkâr etmemelerinden ötürü kâfir veya müşrik olarak isimlendirmek söz konusu değildir. Ayrıca tabi oldukları İslâm'ın mensubu olarak da kabul edilemezler. Bu kişilere tayyibun da denilemez. Allah'ın emirlerine uymayan habîsîn demek daha doğru bir tanımlama olacaktır. Mu'tezile'ye göre fâsık ve fâcir isimleri bunlara verilecek en uygun adlandırma olacaktır.⁷³ İşlenen günah, büyük günahlardan ise kişinin bu dünyadaki durumu; mü'min, kâfir ya da münafık olmayıp fâsık olmaktır. Mirası, nikâhı ve kestiklerinin yenilmesi caizdir.⁷⁴ Mu'tezile'ye göre kebir sahibinin bağışlanması Allah'a tövbe etmesi şartıyladır. Allah va'dine de va'idine sadık olandır.⁷⁵ Ahiret hayatındaki haline gelince bu kişinin ölmeden önce yapacağı tövbe esastır.

⁷¹ Kâdi Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, 712; Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebi Bişr el-Eş'arî, *el-İbâne an uşûli'd-diyâne* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, 1990), 20-21.

⁷² İbn Hazm, *el-Faşl fi'l-mîlel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*, 3/277.

⁷³ Dırâr b. Amr el-Gatafânî, *Kitâbü't-Tahrîş*, thk. Hüseyin Hansu - Mehmet Keskin (İstanbul: Darü'l-İrşad, 2014), 82.

⁷⁴ İbn Hazm, *el-Faşl fi'l-mîlel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*, 3/273; ayrıca bk. Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Akl*, 411.

⁷⁵ Ebü'l-Hasen b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Kemâl Hasen Merî (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 3/185.

Haliyle fâsık kişi tövbe etmeden ölürse cehennemde ebedî olarak kalacaktır.⁷⁶ Bundan ötürü tövbe çok önemli olup kişinin ahiretteki durumu ömrünün sonuna kadar yapacağı tövbeye bağlıdır.

Kâdi Abdülcebbâr, kişinin kebirine karşılık hak ettiği cezanın, itaatinin sevabını boşa çıkardığını ifade etmektedir.⁷⁷ Fâsık cehennemde sürekli kalacak ve orada ebedî olarak ceza görecektir. Fâsığın ateşte ebedî kalacağına ve orada ebedî ceza göreğine vaidin umumiliği delil olarak gösterilir.⁷⁸ Bu konuda mezhebin önde gelenlerinden Ebu'l-Huzeyl'e göre de fâsık İslâm dininden çıkmıştır. Eğer tövbe etmezse cehennemde ebediyen kalacaktır. Ebu'l-Huzeyl bu görüşüyle Vâsıl'ın kebirine sahibi hakkındaki fikirlerine muvafakat etmiş olmaktadır.⁷⁹ Ebu'l-Huzeyl'in bu görüşüne karşılık Mu'tezile içerisinde zamanla fâsığın durumu ile ilgili farklı fikirler de ifade edilmiştir. Örnek olarak Ca'fer b. Mübeşşir'e (ö. 234/848-849) göre bu ümmetin fâsığı, Yahudi, Hristiyan, Mecûsî ve zenadıkadan daha kötüdür.⁸⁰ el-Esamm (ö. 200/816) ise fâsığın mü'min olduğunu ileri sürer. Hâlbuki Mu'tezile, fâsığın mü'min olduğunu kabul etmez. Fâsık ne mü'min ne de kâfirdir. Onun konumu el-menzile beyne'l-menziletayn olarak isimlendirilir. Mu'tezile'nin gümüş çağı da diyebileceğimiz düşünüşe geçtiği dönemde yaşayan Ebu Ali Cübbâi günahlar konusunda tak-sime gider. Günahları, büyük ve küçük diye ikiye ayırır. Ona göre küçük günahların affedilmesi için büyük günahlardan uzak durulmalıdır. Büyük günahların imandan dolayı sevap kazanmayı boşa çıkaracağını ileri sürer.⁸¹

Hem İbâdiyye'nin hem de Mu'tezile'nin kebirine sahibi ile ilgili görüşlerini yukarıda geçen satırlarda izah etmeye çalışırken her iki mezhebin de düşüncelerinde benzerlik bulunduğu müşahede edilmektedir. Birçok konuda olduğu gibi bu konuda da her iki mezhebin

⁷⁶ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, 82; Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, 412.

⁷⁷ Kâdi Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, 632.

⁷⁸ Kâdi Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, 666.

⁷⁹ Aydınli, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 169.

⁸⁰ İsferyâinî, *et-Tebşîr fi'd-dîn*, 78.

⁸¹ Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1950, 1/305.

aynı coğrafyada teşekkül etmesi aralarında etkileşimin varlığını göstermektedir. Çünkü İbâdîlerin yaşadığı ve etkin olduğu yerlerden biri olan Basra aynı zamanda Vâsıl'ın da kebîre sahibi ile ilgili fikirlerinin olgunlaştığı yerdir.⁸² Vâsıl'ın ifade ettiği düşünce Basra kültür atmosferinden beslenmekte olup, İslâm toplumu içerisinde ortaya çıkan farklı bir yaklaşım tarzıdır.⁸³ İbâdiyye hariç olmak üzere diğer Hâricî fırkalar kebîre sahibini küfre ya da şirke düşmekle nitelediler. Vâsıl'ın konuyu ele alma biçimi Hâricî düşüncenin kebîre konusundaki yaklaşımına karşı bir tutum olmakla beraber İbâdiyye'nin de bu husustaki düşünceleriyle büyük oranda benzerlik taşımaktadır.⁸⁴ Vâsıl'ın kebîre sahibi hakkındaki görüşleri, İbâdîlerin bu konu hakkındaki fikirleriyle genel anlamda bir örtüşmeden dolayı İbâdiyye, kebîre ile ilgili fikirleriyle Mu'tezile'ye etki etmiştir sonucuna ulaşabiliriz.⁸⁵ Başka bir ifade ile İbâdiyye bu konuda Mu'tezile ile aynı kanaattedir. Aynı şekilde kebîre sahibinin ölmeden önce tövbe ederse mükâfatı hak edeceği ya da tövbe etmeden dünyadan ayrıldığında ebedî olarak cehennemde kalacağı hususlarında da aynı kanaatleri paylaşırlar.⁸⁶ İbâdiyye ve Mu'tezile Allah Teâlâ'nın kebîre sahibini tövbe etmeden bağışlarsa vâidine aykırı olacağı hususunda da aynı fikirdedirler.⁸⁷

İbâdiyye ve Mu'tezile'nin büyük günah işleyenin –tövbe etmeden ölmesi durumunda- cehennemde ebedî kalacağı şeklindeki görüşle-

⁸² Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 65.

⁸³ Akoğlu, “Mu'tezilî Düşüncede Tarihi Kırılma Evreleri”, 11.

⁸⁴ Muharrem Akoğlu, “Entelektüel Mu'tezile'de Bedevi Etki”, *Bilimname: Düşünce Platformu* 20 (Ocak 2011), 16.

⁸⁵ Fıçlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 140; Ethem Ruhi Fıçlalı, “İbâziyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/259; bk. Tuayme, *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben*, 122; Yâsîn Hüseyin el-Veysî, *Min tûrâsi'l-İbâdiyyeti'l-akâidi* (Dımaşk: Daru'l-Firkad, 2010), 55.

⁸⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdi Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, thk. İsmail Kâşif (Uman: Vizaretu't-Tûrasi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1980), 1/338-339.

⁸⁷ Ettafeyyîş, *Şerhu Akîdeti't-tevhîd*, 130; Fıçlalı, “İbâdiyye'nin Siyâsi ve İtikâdi Görüşleri”, 343; ayrıca bk. Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-keâmîyye*, 253.

rinin aynı olması nedeniyle Vâsıl ve Amr, Mu'tezilî değil de Hâricî olmakla itham edilmişlerdir.⁸⁸ Vâsıl ve Amr, İbâdîye'nin kebîre sahipleriyle ilgili görüşlerine muvafakat etmişlerdir. Burada ortaya çıkan fark kebîre sahibine verilecek isimle ilgilidir. İbâdîyye, iman ve küfür arasına üçüncü bir menzil kabul etmez. Mu'tezile ise böyle bir menzili kabul eder ve bunun fîsk olduğunu dile getirir.⁸⁹

1.4. el-Menzile beyne'l-Menzileteyn

Hâricîlerin büyük günah ile ilgili ortaya koydukları görüşler konunun Müslümanlar arasında ciddi şekilde tartışılmasına sebebiyet verdi. Burada Şehristânî'nin⁹⁰ (ö. 548/1153) aktardığı Hasan el-Basrî'nin meclisinde geçen tartışma örnek olarak zikredilebilir. Kebîre konusu tartışılmaya başlandığında ilk başlarda siyasî bir sorunken zamanla itikadî bir görünüm kazandı. O dönemlerde Hâricîler kebîre sahibini kâfir, Mürcie mü'min ve Hasan el-Basrî ise bu durumda bulunan kişinin ne mümin ne kâfir olup münafık olduğunu söylemiştir.⁹¹ Bu isimlendirmelerin hepsi de aslında siyasî bir tavrı ifade etmektedir. Misal olarak Mürcie'nin tavrını Emevî iktidarını destekleme anlamında kabul edebiliriz ya da Müslüman toplumun birlik ve beraberliğini dikkate alan uzlaşmacı bir yaklaşım olarak... Hâricîler ise İslâm ümmetinin birlik ve beraberliğini zedeleyen bir görüşe sahiptiler. Mu'tezile ise bu konudaki bakış açısıyla ne Mürcie'nin yaklaşımını ne de Hâricîlerin yaklaşımını kabul etmeyip Müslüman toplumda kaosu engellemeye yönelik bir ara formül ortaya

⁸⁸ Akoğlu, "Kebîre ve İman Bağlamında Hâricîlik-Mu'tezile İlişkisi", 333; Watt, Basra'da yaşayan mutedil Hâricîlerin Vâsıl tarafından savunulan Mu'tezile'nin beş esasının ibtidai şekline karşı çıkmadıkları şeklinde bir tespitini ifade eder. Vâsıl ve Amr'ın sahip oldukları görüşlerin mutedil Hâricîlerin farklı zümrelerinin fikirlerinden çok farklı değildi. Bu yüzden onlara Hâricî olarak bakılabilir. Watt, tüm bu ifade ettikleriyle Bağdâdî'nin Mu'tezile için Hâricîlerin kaypak ve ürkek versiyonu tespitinin anlaşılır olmasını amaçlar. Bk. William Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (İzmir: İzmir İlahiyât Vakfı Yayınları, 2017), 284.

⁸⁹ Orhan Ateş, *Mu'tezile İbâdîyye Etkileşimi* (İstanbul: Seda Ozalit, 2014), 170.

⁹⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 42.

⁹¹ Ebû'l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmed b. Kâdî Abdülcebbar, *el-Münye ve'l-emel*, thk. İsamüddin Muhammed Ali (İskenderiye: Dârü'l-Ma'rifetü'l-Câmiyye, 1985), 40; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-ĥamse*, 137; Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 58; Abdurrahmân Bedevî, *Mezahibü'l-İslamiyyin* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1997), 64-65.

koymuştur.⁹² Tıpkı İbâdilerin daha önce kebire sahibini nimet küfrü işlemekle vasıflayıp ortaya koydukları ara formül gibi... Öncelikle Harici tutum ortaya çıkmış, tepki olarak “İrca görüşü” dillendirilmiştir. Ancak bunu yeterli görmeyen başta İbâdî çevreler ve bir müddet sonra Mu'tezile üçüncü bir çıkış yolu aramaya başlamışlardır. Bu bağlamda “küfr-ü nimet” ve “el-menzile” görüşleri ete-kemiğe bürünmüştür.

Vâsıl b. Atâ, el-menzile beyne'l-menzileteyn kavramını ilk defa ortaya atan kişidir.⁹³ Bu ilkenin Hasan el-Basrî'nin hayatının son zamanlarında tahmini olarak hicrî ikinci yüzyılın başlarında oluştuğu düşünülmektedir.⁹⁴ Vâsıl'ın menzileteyn fikrini ortaya atması, o dönemlerde Müslümanlar tarafından yadırganmış, büyük tepkiyle karşılanmıştır. Çünkü bu düşünce ilk kez duyulan yeni bir iddiaydı. Hz. Peygamber ve râşid halifeler zamanında insanlar; mümin, kâfir ve münafık olmak üzere üç gruba ayrılıyorlardı.⁹⁵

Menzileteyn kavramı sözlükte iki şey arasında yer alan üçüncü bir şey anlamındadır. Mu'tezilî kelâmcılar ise kebire sahibi için iki isim arasında bir isim ve iki hüküm arasında bir hüküm bulunması anlamında kullanırlar.⁹⁶ el-Menzile beyne'l-menzileteyn iki konum arasında üçüncü bir konum anlamına gelir. Mu'tezilî anlayışta ise iman ile küfür arasında bulunan fîsk konumunu ifade eder.⁹⁷

⁹² Ay, *Mu'tezile ve Siyaset*, 179; Vâsıl'ın menzileteyn fikrini ortaya attığı döneme baktığımızda birbirleriyle savaşan Müslümanlardan olmamak için bir kenara çekilme tutumunun varlığı söz konusudur. Kebire sahibinin durumuyla ilgili Vâsıl'ın görüşünde de aynı tutumun izleri görülebilir. Bk. Mustafa Köse, *Mu'tezile'de Entelektüel Düşünce Çahız* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 44.

⁹³ Ebü Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *İtikâdatü firâki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*, thk. Ali Sâmî Neşşâr (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1982), 40.

⁹⁴ Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 71.

⁹⁵ Kemal Işık, “Mutezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl b. Atâ ve Büyük Günah Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (1981), 344.

⁹⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, 137; ayrıca bk. İlyas Çelebi, “Menzile beyne'l-Menzileteyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/161; Zühdi Cârullah, *el-Mu'tezile* (Beirut: Müessesetü'l-Arabiyyeti'd-Dirasiyye, 1990), 62-63.

⁹⁷ Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, 32; Çelebi, “Menzile beyne'l-Menzileteyn”, 29/161; Muhammed Ammara, *Mutezile ve İnsanın Özgürlüğü*

Vâsıl'ın yaşadığı yıllarda günah işleyen kişilerin dünya ve ahiretteki durumları hakkında İslam toplumu içerisinde çeşitli fırkaların farklı görüşler ortaya koydukları bilinmektedir. Örneğin Hâricilerden Ezârika fırkası büyük ya da küçük günah işleyen herkesi müşrik olarak kabul ediyordu. Ezârika, bu konuda o kadar ileri gitti ki müşrik saydıklarının çocuklarının da müşrik olduğunu söylüyordu. Bu görüşlerinin bir neticesi olarak Müslüman oldukları halde kendilerine muhalif olan kişilerin çocuklarının ve kadınlarının öldürülmesini helal saymışlardır. Vâsıl b. Atâ, günah işleme konusunda ifrat derecesinde düşüncelerin dile getirildiği böyle bir ortamda kebîre sahibi ile ilgili farklı bir fikir ileri sürmüştür Vâsıl'a göre bu ümmete mensup olup büyük günah işleyen kimse ne mü'min ne de kâfirdir. İman ile küfür arasında bir konumda bulunmaktadır.⁹⁸ Bu konumda bulunanlar için kullanılacak en uygun isim "fasık" olup, fâsık da iki menzile/konum arasında bir yerdedir. Fâsık, cehennemde ebedî kalacaktır. Vâsıl, ortaya koyduğu bu fikirden ötürü Hasan el-Basrî'nin ilim meclisinden ayrılmış ve mescidin direklerinden birinin yanına oturarak kendisini dinleyenlerle yeni bir ders halkası oluşturmuştur. Müslümanlar zaman içerisinde Vâsıl'ın ümmetten ayrıldığını söylemişler ve yanındakilerle beraber onu Mu'tezili diye tesmiye etmişlerdir. Hasan el-Basrî'nin öğrencilerinden Amr b. Ubeyd de ilerleyen zamanlarda Vâsıl'a katılmıştır.⁹⁹

Sorunu (İstanbul: Ekin Yayınları, 1998), 96; Çağfer Karadaş, "Mu'tezile Kelâm Okulunun Oluşum ve Gelişim Süreci", *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 3/3, Mu'tezile Özel Sayısı (2003), 25.

⁹⁸ İsferyâni, *et-Tebşîr fi'd-dîn*, 68; Bağdâdi, *el-Farq beyne'l-fırak*, 117-118; bk. Himyerî, *el-Hürû'l-în*, 258-259; Işık, menzile el-menzileteyn görüşünün kaynağı hakkında değerlendirmede bulunur. O'na göre "Vâsıl, 'el-Menzile beyne'l-Menzileteyn' görüşünü, ilk defa İslami kaynaklardan almış olarak görünmektedir. Çünkü, gerek Kur'an-ı Kerim'de, gerekse Hz. Peygamber'in hadislerinde bu kavramın ifade ettiği 'Orta Yol'a delalet eden pek çok ayet ve hadise rastlamak mümkündür." bu tespitini de Kur'an'dan ayetlerle ve Hz. Peygamber'den nakledilen hadislerle delillendirir. Bk. Işık, "Mutezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl b. Atâ ve Büyük Günah Meselesi", 343-344.

⁹⁹ İsferyâni, *et-Tebşîr fi'd-dîn*, 68; Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdâdi, *el-Milel ve'n-nihal*, ed. Albert Nasri Nader (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986), 83; Köse, Vâsıl'ın Hasan-ı Basrî'nin meclisinde söylediği fikirleri ile onun bu konu üzerinde daha önceden düşündüğü kanaatindedir. Bk. Köse, *Mutezile'de Entelektüel Düşünce Câhız*, 49.

Vâsıl'ın kebîre sahibi ile ilgili görüşleri başlarda siyasi bir görü-
nûme sahipken zamanla itikadî bir esas haline evrildi. Bu ilkedен
hareketle küfür, iman, fîsk ve nîfak gibi kavramlar tartışılır olmuş-
tur.¹⁰⁰ Şehristânî, Vâsıl'ın bu konuya yaklaşımı ile ilgili olarak:

“İmân bir takım iyi hasletlerden ibarettir. Bu hasletler kendisinde olan kişi
“Mü'min” diye isimlendirilir. Fâsık ise kendisinde iyi huylar toplanmadığı için
mü'min ismine hak kazanmaz. Ayrıca bu kişi kâfir de olmadığı ve inkâr edil-
meyecek şekilde şehadet ve bir takım hayırlı işler kendisinde bulunduğu için
kâfir diye de isimlendirilmez. Kebîre sahibi tövbe etmeden dünyadan ayrılırsa
ebedî olarak cehennem de kalacaktır. Azabı da kâfirlerin azabından hafif ola-
caktır.”¹⁰¹ demektedir.

Hayyât (ö. 300/913), Müslümanların kebîre sahibini fîsk ve fücür
isimleri ile nitelendirme noktasında icmâ halinde olduklarını ama
bunların dışındaki isimlendirmede ise ihtilaf ettiklerini belirtir. Ona
göre Vâsıl ümmetin icmâ ettiği kavramlardan olan “fîsk” kavramını
almıştır. İhtilaf ettiklerinden ise uzak durmuştur.¹⁰² Mu'tezile'nin fa-
sık kavramı ile ilgili görüşleri başlangıçta basit ve sınırlı bir anlam
alanına sahipti. Fîsk mertebesini kâfir ve mümin dışında üçüncü bir
konum olarak tayin ettiler.¹⁰³ Mu'tezile, “fâsık”a mü'min ve kâfir ara-
sında ayrı bir konum tahsis etmiştir. Bilinen anlamıyla fâsık, gü-
nahkâr anlamındadır. Ancak Mu'tezile bu kavramı kebîre sahibinin
durumu belirtmek için kullanmıştır.¹⁰⁴ Bilindiği üzere Mu'tezile'ye

¹⁰⁰ Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mutezile Ekolü Tarihi ve Öğ-
retisi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 244; Aydın, *İslam Düşüncesinde
Aklileşme Süreci*, 61; Ethem Ruhi Fıglalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri* (İzmir:
İzmir İlahiyât Vakfı Yayınları, 2011), 572.

¹⁰¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 42-43; Kâdî Abdülcebbar, *el-Münye ve'l-emel*, 8;
bk. Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mutezile*, thk. Susanna Diwald-
Wilzer (Beyrut: Dârü'l-Muntazır, 1988), 4; ayrıca bk. Bedevî, *Mezahibü'l-İsla-
miyyin*, 85.

¹⁰² Ebü'l-Hüseyn Abdürrahim b. Muhammed el-Hayyât, *el-İntisar ve'r-red ala
İbni'r-Ravendi el-mülhid*, thk. Albert Nasri Nader (Beyrut: el-Matbaatü'l-Kato-
likiyye, 1957), 118; Kâdî Abdülcebbar, *el-Münye ve'l-emel*, 9; Ebü'l-Kâsım Ab-
dullâh b. Ahmed b. Mahmüd el-Belhî el-Kâ'bi, *Zikri'l-Mutezile min Makâlâtü'l-
İslâmiyye*, thk. Fuâd Seyyid (Beyrut: el-Ma'hedü'l-Almani li'l-Ebhasi's-Şar-
kiyye, 2017), 75; ayrıca bk. Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mutezile*, 38; Aydın, *İslam
Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 66.

¹⁰³ Cârullah, *el-Mutezile*, 62.

¹⁰⁴ İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, 62.

göre kebîre sahibi mü'min de değildir kâfir de değildir. O fâsık olup iki menzile arası bir menzildedir/konumdadır.¹⁰⁵ Kebîre sahibinin işlediği günah onu imandan çıkarıp küfre götürmez. Fakat iman dairesinde de bırakmaz.¹⁰⁶ Onun hakkında üçüncü bir hüküm takdir edilir. Bu da 'el-menzile beyne'l-menziletayn' hükmüdür.¹⁰⁷ Bu hüküm kebîre sahibinin iki isim ve iki hüküm arasında olmasıdır.

İbâdiyye el-menzile beyne'l-menziletayn kavramını kebîre sahibinin konumunu isimlendirmek ve diğer mezheplerin verdikleri isimlerden ayrılmak için kullanmıştır. Örneğin Havâric kebîre sahibini müşrik olarak isimlendirirken bazı mezhepler ise mü'min olarak isimlendirmişlerdir.¹⁰⁸ İbâdîler iman-küfür durumuna göre insanları üç kısma ayırırlar. Birinci kısım, mü'minlerdir. Bu kişiler imanlarının gereğini yerine getiren, Allah'ın koyduğu haramlara ve hudutlara riayet eden ve amel-i sâlih üzere olanlardır. İkinci kısım Allah'ı inkâr eden yahut şirk koşan ve şirk koştuklarına ibadet eden kimselerdir. Üçüncü kısım ise kelime-i tevhidi kabul ettikten sonra bunu açıkça söyleyip İslâm'ı kabul eden fakat yapmaları gereken dini vecibeleri ve ibadetleri yerine getirmeyenlerdir. Bu kişiler müşrik olarak kabul edilmez. Çünkü tevhidi ikrar etmektedirler. Mü'min de değildirler. Çünkü imanlarının gereğini yerine getirmezler.¹⁰⁹ Bu kişiler tevhidi

¹⁰⁵ Bağdâdî, *Kitabu Usuli'd-din*, 249; Ebû'l-Hasen b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürücû'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*, thk. Kemâl Hasen Mer'î (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 2/185; Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 219; Âmir Neccâr, *el-İbâdiyye ve medâ siletihâ bi'l-Havâric* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1993), 58; ayrıca bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-aķâ'idi'n-neseĢiyye*, 105; Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârauhumu'l-kelâmiyye*, 233.

¹⁰⁶ Malatî, *et-Tenbih*, 30; bk. Mes'ûdî, *Mürücû'z-zeheb*, 2005, 3/185; A. S. Tritton, *İslâm Kelâmı*, çev. Mehmet Dağ (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983), 44.

¹⁰⁷ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ĥamse*, 697; bk. Bedevî, *Mezahibü'l-İslamiyyin*, 64.

¹⁰⁸ Komisyon, *Mu'cemü'l-muştalâhâti'l-İbâdiyye: şad-ye* (Maskat: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'd-Diniyye, 2011), "Nzl", 2/988.

¹⁰⁹ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-firaki'l-İslâmiyye* (Maskat: Mektebetü'd-Dâmirî, ts.), 2/92-93; bk. Tebgürin b. İsa b. Dâvûd el-Meşûti, *Uşûlü'd-dîn ev el-uşûlü'l-aşra*, thk. Venîs et-Tâhir Âmir (Maskat: Mektebetü'l-Ceyli'l-Vâid, 2005), 114-122; ayrıca bk. Ebi Hafis Amrûs b. Feth en-Nefûsî, *Uşûlü'd-deynüneti's-şâfiyye*, thk. Hâc Ahmed b. Hamûkrûm (Maskat: Vizaretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1999), 61.

ikrar ettikleri için konum olarak şirk ile iman arasında bir menzilde bulunmaktadır. Vercelânî (ö. 570/1175) ve Eттаfeyyiş'e göre onlara muvahhid anlamında mü'min denilebilir.¹¹⁰ İbâdiler, kendilerine karşı dostane duygulara sahip olmayan kible ehlinin imanlarına şahitlik etmeyeceklerini ancak kelime-i tevhidi kabul edip iman ettikleri için de tekfir etmeyeceklerini ifade ederler. Bu kişiler iman etmeleri gereken bazı hususları inkâr ettikleri ve bazılarını da kabul ettiklerinden dolayı nifak ehlidirler. İman ile inkâr arası bir yolda bulunmayı istemişlerdir.¹¹¹ İbâdiyye, bu konumda bulunmayı isteyenlere karşı şiddete başvurmayı ve muvahhidleri küfre girmekle ithamı doğru bulmamaktadır. İbâdiyye'nin bu görüşü üzerinde düşünüldüğünde Mu'tezile'nin 'el-menzile beyne'l-menzileteyn' ilkesine muvafakat ettikleri görülmektedir. Ayrıca Mu'tezile'nin bu ilkesi İbâdiyye'nin tekfir ve şiddete başvurma konusundaki görüşlerine destek şeklinde de değerlendirilebilir.¹¹²

Mu'tezile kebire işleyen kişinin durumu konusunda İbâdiyye ile aynı görüşleri paylaşmakta ve el-menzile beyne'l-menzileteynde bulunan fâsiğın eğer tövbe ederse imana yaklaşacağını yoksa temelli cehennemde kalacağını ifade etmektedir.¹¹³ Yani İbâdiyye, Mu'tezile ile bu kavramın kullanılmasında ittifak halindedir. Fakat kavrama verilen isim noktasında ayrışma söz konusudur. Mu'tezile'ye göre iman-küfür arasındaki konum fisk mertebesidir. İbâdiyye ise iman ile şirk arasındaki konumu nifak olarak adlandırır.¹¹⁴ Münafık dünyada Müslümanların ahkâmına tabidir. Ahirette ise müşriklerle beraber olacaktır. Bundan dolayı İbâdi müellif Muammer, nifakı menzile beyne'l-menzileteyn olarak vafeder.¹¹⁵ Kalhâtî de benzer yaklaşımla "İnsanlar ya mü'min ya da kâfir olarak iki konumda (menzile) bulunurlar. Kâfirler cehenneme mü'minler ise cennete gideceklerdir.

¹¹⁰ Komisyon, "Kbr", 2/902.

¹¹¹ Nesefî, *Kitabü'r-Red*, 151; bk. Melşûti, *Uşûlü'd-dîn ev el-uşûlü'l-'aşra*, 114-115.

¹¹² Ateş, "İbâdi Fikirlerin Oluşumunda Mu'tezile'nin Rolü", 99.

¹¹³ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 138; ayrıca bk. Melşûti, *Uşûlü'd-dîn ev el-uşûlü'l-'aşra*, 123-124; Adûn Cehlân, *el-Fikrû's-siyâsi inde'l-İbâdiyye min hilâli ârâi's-Şeyh Muhammed b. Yusuf et-Tafeyyiş* (Uman: Mektebetü'd-Dâmiri, 2010), 75-76.

¹¹⁴ Komisyon, "Nzl", 2/988.

¹¹⁵ Muammer, *el-İbâdiyye*, 29.

Münafık, asi, zalim ve fâsık olanlar aslında küfür üzeredirler.” şeklinde düşüncesini ifade eder.¹¹⁶

Abdullah b. İbâd ve tabileri ile Vâsıl b. Atâ ve beraberinde olanların bu konuda aynı bakış açısına ve değerlendirmeye sahip oldukları ifade edilebilir. İbn İbâd’a göre kebâir işleyen kimse nimet küfrü içerisindedir. Buna mukabil tövbe kapısı bu kimseler için her daim açıktır. Abdullah b. İbâd’ın bu görüşleriyle aynı çerçevede görüşlerin Vâsıl b. Atâ tarafından dile getirildiği görülmektedir. O da küfür ile iman arasında üçüncü bir konum olan ‘fisk’dan söz etmiştir. Vâsıl, kişinin işlediği günahtan dolayı bağışlanması için tövbenin şart olduğunu ifade etmiştir. Böylelikle iki düşünce şekli farklı kavramlarla ifade edilse de aynı bakış açısının varlığı söz konusudur.¹¹⁷ Akoğlu’nun bu konudaki tespitleri konuyu anlaşılır kılacak mahiyettedir. O’na göre;

“Hasan el-Basrî’nin meclisinde gelişen bu olay, tahminen 105-110/723-728 yıllarında gerçekleşti. Takdir edilir ki Mu‘tezile, hicri üçüncü asrın ilk çeyreğinde Ebu’l-Huzeyl Allâf’la birlikte usûl-i hamse denilen beş prensibin olgunlaşmasıyla mezhepleşme hareketini tamamladı. Ebu’l-Huzeyl’e kadar geçen süreç ancak mayalanma ve olgunlaşma süreci olarak isimlendirilebilir. Bu nedenle, Vâsıl, belki bu sürecin ilk başlangıç ve kırılma noktası olarak değerlendirilebilir. Çünkü Vâsıl’ın içinde yaşadığı dönemde Mu‘tezili prensipler muhtemelen ilkel bazda var olsalar da, olgunlaşmadığı ve ayırt edici unsurlar haline gelmediği için -çok yüksek sesle dillendirilmese de- onun Mu‘tezili olup olmadığı meselesinin zaman zaman tartışma konusu yapıldığı görülmektedir. Yine de bütün bunlara rağmen Hasan el-Basrî’nin meclisinde onun gündeme getirdiği fikrin, Mu‘tezile açısından bir açılım ve fikrî nüve oluşturduğu bilinmektedir. Çünkü onun dillendirdiği el-menzile beyne’l-menziyeteyn şeklinde ifade edilen nazariye, üzerine oturduğu kebîre ve buna bağlı iman bağlamında, içinde doğduğu Basra kültür atmosferinde etkin olan genelde Hâricilik ile Mu‘tezile veya özelde Abdullah b. İbâd taraftarları ile Vâsıl b. Atâ takipçileri arasındaki ilişki, etkileşimin ve akışkanlığın bir yansıması gibidir.”¹¹⁸

Vâsıl’ın kebîre sahibi ile ilgili dile getirdiği görüşler, onun yaşadığı Basra şehrinin kültürel ortamının etkisinde kaldığını ve fikir dünyasının da bu etkiyle biçimlendiğini göstermektedir.¹¹⁹ Vâsıl, kebîre ile

¹¹⁶ Kalhâti, *el-Keşf ve’l-beyan*, 1/330.

¹¹⁷ Akoğlu, “Kebîre ve İman Bağlamında Hâricilik-Mu‘tezile İlişkisi”, 332.

¹¹⁸ Akoğlu, “Kebîre ve İman Bağlamında Hâricilik-Mu‘tezile İlişkisi”, 329.

¹¹⁹ Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 65; Akoğlu, “Kebîre ve İman Bağlamında Hâricilik-Mu‘tezile İlişkisi”, 331.

ilgili fikirlerini nass ile delillendirse de içinde yaşadığı şehrin ilmi-kültürel durumu ile İbâdîliğin etkisinde kaldığı gerçeğini değiştiremez. Vâsıl, kebîre sahibini tam anlamıyla küfre nispet etmemekte, İbâdiyye'nin kullandığı nimet küfrü yerine fîsk kavramını kullanmayı tercih etmektedir. Sözün özü bu durum her iki mezhep arasında farklı kavramlarla aynı olan bakış açısının ifade edilmesi anlamına gelmektedir. Bu durum Basra kültür havzasında teşekkül eden Mu'tezile'nin düşünce sistemi üzerinde İbâdiyye'nin el-esmâ ve'l-ahkâm ile ilgili konulardaki etkisini ortaya koymaktadır. Her iki ekolün de kebîre sahibinin gideceği yerin cehennem olması ve orada ebedî kalacağını ifade etmeleri bu konuda ulaştıkları sonucun da aynı olduğunu göstermektedir.¹²⁰

Netice olarak ifade edebiliriz ki Mu'tezile'nin kebîre sahibinin fasık olarak isimlendirileceği ve menzile beyne'l-menziyleteynde bulunacağı düşüncesi ile İbâdiyye'nin nimet küfrü düşüncesi aynı anlamda kullanılmıştır. Burada sadece lafzi bir farklılık bulunmaktadır.¹²¹ İbâdi müelliflerden Ca'bîri de İbâdi kaynaklarda nimet küfrünün "fîsk" kavramının müradifi olarak kullanıldığını söylemekle¹²² aslında her iki mezhebin de aynı durumu farklı kavramlar kullanarak isimlendirdikleri düşüncesini desteklemektedir.

Burada vurgulamak istediğimiz bir husus da Vâsıl'ın kebîre sahibi ile ilgili fikirleri dikkatle incelendiğinde kendisinin Hâricîlerle benzer düşüncelere sahip olduğudur.¹²³ Vâsıl'ın kebîre sahibi ile ilgili görüşlerini geliştirerek devam ettiren Mu'tezile'nin kebîre sahibine karşı bu

¹²⁰ Bk. Akoğlu, "Entelektüel Mu'tezile'de Bedevi Etki", 17-19.

¹²¹ Ca'bîri, *el-Bu'dü'l-hadârî li'l-'akîdeti'l-İbâdiyye*, 522; bk. Metin Yıldız, "İbâdiyye'nin Temel İnanç Esasları: el-Usûlu't-Tis'a (Dokuz İlke)", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/1 (2020), 177.

¹²² Ca'bîri, *el-Bu'dü'l-hadârî li'l-'akîdeti'l-İbâdiyye*, 513.

¹²³ Ay, *Mu'tezile ve Siyaset*, 174; bk. Bedevî, *Mezahibü'l-İslamiyyin*, 90; Aydın, Vâsıl'ın Hâricîlikle ilgisinin tespit edilmesinin zorluğunu dile getirir. Fakat yaşadığı yer olan Basra'dan ötürü onların fikirlerinden etkilendiği yada onlara yakın fikirler ortaya koymasının mümkün olduğunu da söyler. Bk. Aydın, *İslam Düşüncesinde Akılleşme Süreci*, 83.

dünyadaki isimlendirmeye alakalı net olmayan yaklaşımı Hâricilerden ayrışan yönüdür.¹²⁴ Buna mukabil ahirette bu kişinin cehennemde daimi kalacağını söylemekle aynı fikri paylaşmış olmaktadır.¹²⁵ Bağdâdî, Vâsıl ile Amr'ın kebîre sahibinin kâfir ve müşrik olarak değil muvahhid olarak ebediyen cehennemde kalacağı şeklindeki fikirleri ile Hâriciler gibi düşündüklerini iddia eder. Hatta bu fikir benzerliğinden dolayı Mu'tezile'nin Hâricilerin kaypak bir hali olduğunu dile getirerek onları Hâricilikle itham eder.¹²⁶

Kebîre sahibini farklı sıfatlarla nitelendirse de cehennemde ebedi kalacağı noktasında İbâdiye'nin Hâricilerle fikir birliği vardır.¹²⁷ Bununla birlikte İbâdiyye, kebîre sahibinin müşrik olduğu ve sürekli cehennemde kalacağını söyleyen Hâricilerin çoğunluğundan ayrılmakta olup daha çok Mu'tezile'nin bu konudaki fikirlerine yaklaşmış olmaktadır.¹²⁸

Sonuç

Hz. Osmân'ın hilâfetinin son zamanlarından başlamak üzere meydana gelen toplumsal olaylar birçok İslâm beldesini etkilediği gibi Basra da bundan payını aldı. Hz. Osmân'ın Medine'de muhasara altına alınmasında dahli bulunan Basralı bir grup ve Hz. Ali döneminde

¹²⁴ Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009), 139.

¹²⁵ Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'l-tilâfî'l-muşallîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1950), 2/138; Sönmez Kutlu, "Va'd Va'id", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/414; Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, 66.

¹²⁶ Bağdâdî, *el-Milel ve'n-nihal*, 83; Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, 119; İsferyîni, *et-Tebşîr fi'd-dîn*, 68.

¹²⁷ Metin Yıldız, "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzilerin Hâriciliği Meselesi", *Kader* XVI/2 (2018), 312.

¹²⁸ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 136; Fığlalı, "İbâdiyye", 19/259; İbâdilere göre Hâriciler, tâbiîn ve tebei't-tâbiîn zamanında çıkan bir gruptur. Liderleri Nâfi' b. el-Ezrak, Necde b. Âmir, Muhammed b. Seffar'dır. Onlar; halka karşı, hakka karşı, ümmetin kebîre sahibi hakkındaki hükmüne karşı hurûc ettikleri, kebîre sahibini müşrik sayıp kanını ve malını helal gördükleri için Hâricî diye isimlendirildiler. Bk. Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-fıraki'l-İslâmiyye*, 2/172.

Cemel Vak'asının Basra dolaylarında meydana gelmesi ile her iki tarafın da Basra'da yaşayanlardan destek görmesi şehirde olgunlaşmaya başlayan kimi fikir mecralarının zamanla politize olmasına neden oldu. Yaşanan tüm toplumsal ve siyasal olaylar beraberinde birçok tartışma konusunun ortaya çıkmasına yol açtı. İslâm Tarihinin erken dönemlerinde meydana gelen siyasal içerikli olaylar nedeniyle zihinleri meşgul eden birçok soru(n) gün yüzüne çıktı. İki Müslüman grubun savaşmaları nasıl izah edilebilir? Öldürenler ve öldürülenler hakkında nasıl bir hükme varılabilir? İman-kebire konuları bağlamında tartışılan hususlarla ilgili farklı görüşler ortaya çıktı. Bu görüş ayrılıkları İslam toplumunda oluşmaya başlayan firkalaşma hareketlerinin ivme kazanmasına neden oldu.

Firkalaşma hareketlerinin en çok hissedildiği yerlerden biri Basra şehridir. Basra şehri Hz. Ömer'in emriyle Utbe b. Gazvân tarafından kuruldu. Utbe'nin emrinde çeşitli Arap kabilelerine mensup askerlerin ordugâh olarak iskân edildiği bir yerleşim yeri haline geldi. Şehrin kurulduğu yerin stratejik önemi nedeniyle zaman içerisinde farklı Arap kabilelerine mensup insanlar gelip buraya daimi olmak üzere yerleştiler. İran'ın fethedilmesi ile buralarda yaşayan ve Müslüman olan ya da esir edilen insanlar da gelip Basra'da yaşamaya başladılar. Emevîler döneminde mevâlî olarak adlandırılan bu kişiler şehirde daha önceden yerleşen bedevî Arapların mevlâsı olarak hayatlarına devam ettiler. Zaman içerisinde gittikçe büyüyen Basra şehri kozmopolit bir hüviyete büründü.

Sıffin Savaşı sonrası Hz. Ali'den ayrılanlardan kimileri de gittikçe önemli bir yer haline gelen Basra'ya gelip burada yaşamlarına devam ettiler. Hâricî olarak adlandırılan bu insanların şehirdeki bedevî kabileler arasında taraftar bulması, görüşlerinin yayılması anlamına gelmekteydi. Hâricîlerin iman-amel münasebeti ve kebire sahibinin tekfir edilmesi konularındaki katı görüşleri Basra'da daha mutedil fikirlerin oluşmasına ön ayak oldu. İlk Hâricîler olarak da adlandırılan Muhakkime-i Ülä'yı selefleri olarak kabul eden İbâdî hareketi bu konularda mutedil denilecek görüşleri savunan firkalardan biridir. Öte yandan mevâlî orijinli bir firkalaşma hareketi olan ve Mu'tezile diye isimlendirilen grubun da benzer görüşleri savunduğu bilinmektedir. Her iki mezhebinde aynı sosyo-kültürel ve siyasal şartlar altında aynı coğrafyada teşekkül etmesi ve özellikle kurucu kadroların çeşitli

konulardaki benzer/aynı fikirleri savunması aralarında var olduğuna kanaat getirdiğimiz etkileşimin kanıtı niteliğindedir. Her iki mezhebin de el-esmâ ve'l-ahkâm üst başlığı ile ifade edilen iman, iman-amel ilişkisi, kebîre ve menzile beyne'l-menzileteyn konuları hakkındaki görüşlerini ele alırken gördük ki benzer/aynı fikirleri savunmaktadırlar. İmanın tanımına ameli kesinlikle dâhil etmeleri, kebîre sahibini farklı isimlerle adlandırsalar da dünya ve ahiret hayatında karşılaşacağı durumlarla ilgili aynı görüşlere sahip olmaları ve kebîre sahibinin menzile beyne'l-menzileteyn konumunda olacağı şeklindeki fikirleri, her iki mezhebin görüşlerinin benzerliği olarak geçiştirilemez. Aynı şehrin dinî, ilmî, toplumsal, kültürel ve sosyo-politik şartlarında teşekkül eden her iki mezhep arasında özellikle kurucu kadroların görüşleri dikkate alınmak suretiyle aralarında etkileşimin varlığı noktasında görüş ortaya konulabilir.

Neticede “el-esmâ ve'l-ahkâm” konuları çerçevesinde Basra'daki bedevî Arap kabîlelerinin mevlâları olan insanların teşekkülünde ön ayak oldukları Mu'tezile ile bu kabîlelerin genel anlamda kabul ettikleri İbâdî düşünce arasında etkileşim söz konusu olup İbâdî görüşlerin etkileyen taraf olduğunu ama Mu'tezile'nin de bu görüşleri sistematik hale getirerek geliştirdikleri sonucuna ulaşabiliriz.

Kaynakça

- Akoğlu, Muharrem. “Entelektüel Mu'tezile'de Bedevi Etki”. *Bilimname: Düşünce Platformu* 20 (Ocak 2011), 7-24.
- Akoğlu, Muharrem. “Kebîre ve İman Bağlamında Hâricilik-Mu'tezile İlişkisi”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23 (Şubat 2007), 317-339.
- Akoğlu, Muharrem. “Mu'tezilî Düşüncede Tarihi Kırılma Evreleri”. *Bilimname: Düşünce Platformu* VIII/19 (Şubat 2010), 7-24.
- Ammara, Muhammed. *Mutezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*. İstanbul: Ekin Yayınları, 1998.
- Arslan, Hulusi - Bozkurt, Mustafa. *Sistematik Kelâm*. Malatya: Medipres, 2012.
- Ateş, Orhan. “İbâdî Fikirlerin Oluşumunda Mu'tezile'nin Rolü”. *İslâmî İlimler Dergisi* 10/1 (2015), 85-109.

- Ateş, Orhan. *Mu'tezile İbâziyye Etkileşimi*. İstanbul: Seda Ozalit, 2014.
- Ay, Mahmut. *Mu'tezile ve Siyaset Mu'tezilizmin İktidar Tecrübesi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Aydınlı, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mutezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Aydınlı, Osman. *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezilenin Oluşumu ve Ebû'l-Hüzeyl Allaf*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed el-. *el-Milel ve'n-nihal*. ed. Albert Nasri Nader. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed el-. *Kitabu Usuli'd-din*. thk. Lecnetu İhyau't-Turasu'l-Arabiyye. Beyrut: Dâru'l-Âfâkı'l-Cedide, 1981.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-. *el-Farq beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye minhüm*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1993.
- Bârûnî, Süleymân b. Abdillâh el-. *Muhtaşar târîhu'l-İbâdiyye*. Uman: Mektebetü'l-Dâmîri Li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1995.
- Bedevî, Abdurrahmân. *Mezahibü'l-İslamiyyin*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1997.
- Berberi, Muhsin. *İbâdiyye*. Trablus: el-Müessesetu'l-Hadise li'l-Kitâb, 2004.
- Ca'birî, Ferhat. *el-Bu'dü'l-hadâri li'l-'akîdeti'l-İbâdiyye*. y.y.: Matbaatü'l-Elvâni'l-Hadis, 1989.
- Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Arap-İslâm Siyasal Aklı*. çev. Vecdi Ak-yüz. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Cârullah, Zühdi. *el-Mu'tezile*. Beyrut: Müessesetü'l-Arabiyyeti'd-Dirasîyye, 1990.
- Cehlân, Adûn. *el-Fikrû's-siyâsi inde'l-İbâdiyye min hilâli ârâi's-Şeyh Muhammed b. Yusuf et-Tafeyyiş*. Uman: Mektebetü'd-Dâmîri, 2010.
- Çelebi, İlyas. "Menzile beyne'l-Menzileteyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/161-162. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

- Çubukçu, İbrahim Agâh. "Mutezile ve Akıl Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1964), 51-61.
- Dercinî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Saîd b. Süleymân. *Kitâbü Tabakâti'l-meşâih bi'l-Mağrib*. thk. İbrâhim Tallây. b.y.: y.y., 1974.
- Emin, Ahmed. *Duha'l-İslâm*. Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1933.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr el-. *el-İbâne an uşûli'd-diyâne*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, 1990.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-muşallîn*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1950.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf b. İsâ. *Şerhu Akîdeti't-tevhîd*. thk. Mustafâ b. en-Nâsır Vinten. Gardaye: Matbaatü'l-Arabiyye, 2001.
- Evkuran, Mehmet. *Sünnî Paradigmayı Anlamak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Ferâhidî, er-Rebi' b. Habîb b. Amr el-Ezdi el-. *el-Câmi'u's-şahîh (el-Müsned)*. thk. Nureddin Abdullah b. Hamid es-Sâlimî. Maskat: Mektebetu Maskat, 2003.
- Fığlalı, Etem Ruhi. "İbâdiye'nin Siyâsî ve İtikâdî Görüşleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (1976), 323-344.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslâm Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyât Vakfı Yayınları, 2011.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "İbâziyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/256-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Gatafânî, Dirâr b. Amr el-. *Kitâbü't-Tahrîş*. thk. Hüseyin Hansu - Mehmet Keskin. İstanbul: Darü'l-İrşad, 2014.
- Gölcük, Şerafeddin - Toprak, Süleyman. *Kelam*. Konya: Tekin Kitabevi, 1996.
- Hansu, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis*. Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- Hayyât, Ebü'l-Hüseyn Abdürrahim b. Muhammed el-. *el-İntisar ve'r-red ala İbni'r-Ravendi el-mülhid*. thk. Albert Nasri Nader. Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1957.

- Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd b. Neşvân el-. *el-Hûrû'l-în*. thk. Kemâl Mustafa. Beyrut: Dâru Âzâl, 1985.
- Işık, Kemal. "Mutezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl b. Atâ ve Büyük Günah Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (1981), 337-357.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd. *el-Faşl fi'l-mîlel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*. thk. Muhammed İbrâhim Nasır - Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1996.
- Işık, Kemal. *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.
- İsferâyîni, Ebû'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhir b. *et-Tebşîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırakati'n-nâciye ani'l-fırakı'l-hâlikîn*. ed. Kemâl Yûsuf Hût. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1983.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelam*. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- İzutsu, Toshihiko. *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2000.
- Kâ'bi, Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-. *Zikri'l-Mutezile min Ma'kâlâtü'l-İslâmiyye*. thk. Fuâd Seyyid. Beyrut: el-Ma'hedü'l-Almani li'l-Ebhasi's-Şarkıyye, 2017.
- Kâbil, Abdülhay Muhammed. *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-ke'lâmiyye*. İskenderiye: Darü'l-Vefa li-Dünya, 2015.
- Kâdi Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed b. *el-Münye ve'l-emel*. thk. İsamüddin Muhammed Ali. İskenderiye: Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1985.
- Kâdi Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed b. *Fırak ve tabakâtü'l-Mutezile*. thk. Ali Sâmi Neşşâr. İskenderiyye: Daru'l-Matbuatu'l-Camîye, 1972.
- Kâdi Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed b. *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*. thk. Abdülkerim Osmân. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1988.
- Kalhâti, Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî. *el-Keşf ve'l-beyan*. thk. İsmail Kâşif. Uman: Vizaretu't-Türasi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1980.

- Karadaş, Cağfer. “Mu’tezile Kelâm Okulunun Oluşum ve Gelişim Süreci”. *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 3/3, Mu’tezile Özel Sayısı (2003), 7-26.
- Komisyon. *Mu’cemü’l-muştalahâti’l-İbâdiyye: elif-şın*. Maskat: Vizaretü’l-Evkaf ve’ş-Şuuni’d-Diniyye, 2011.
- Komisyon. *Mu’cemü’l-muştalahâti’l-İbâdiyye: şad-ye*. Maskat: Vizaretü’l-Evkaf ve’ş-Şuuni’d-Diniyye, 2011.
- Köse, Mustafa. *Mutezile’de Entelektüel Düşünce Câhız*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Kubat, Mehmet. “Hâriciliğin Doğuşunda Münâfikların Rolü”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/4 (2006), 115-151.
- Kubat, Mehmet. *Hasan el-Basrî Hayatı, İlmi Kişiliği ve Kelâm İlmindeki Yeri*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2008.
- Kubat, Mehmet. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014.
- Kubat, Mehmet. *Malatî ve Kelami Görüşleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Kur’ân-ı Kerîm Meâlî*. çev. Halil Altuntaş, Şahin Muzaffer. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Kutlu, Sönmez. “Va’d Vaîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/414-415. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Malatî, Ebû’l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. el-. *et-Tenbîh ve’r-red’alâ ehli’l-ehvâ’ ve’l-bida’*: thk. Muhammed Zeynehum - Muhammed Azib. Beyrut: Mektebetü Medbulî, 1992.
- Mehdî, Muhammed Hasan. *el-İbâdiyyetu neş’etuhâ ve akâiduhâ*. Uman: el-Ehliyyetü li’n-Neşri ve’t-Tevzî, 2011.
- Melşûtî, Tebgürîn b. İsâ b. Dâvûd el-. *Uşûlü’l-dîn ev el-uşûlü’l-’aşra*. thk. Venîs et-Tâhir Âmir. Maskat: Mektebetü’l-Ceyli’l-Vâid, 2005.
- Mes’ûdî, Ebû’l-Hasen b. Alî el-. *Mürücû’z-zeheb ve me’âdinü’l-cevher*. thk. Kemâl Hasen Merî. Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, 2005.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâdiyye beyne’l-fıraki’l-İslâmiyye*. Maskat: Mektebetü’d-Dâmîrî, ts.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâdiyye mezhebun İslâmiyyun mu’tedilun*. Uman: Vizaretü’l-Evkaf ve’ş-Şuuni’d-Diniyye, 1979.

- Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ b. el-. *Ṭabaqâtü'l-Mutezile*. thk. Susanna Diwald- Wilzer. Beyrut: Dârü'l-Muntazır, 1988.
- Nâsır, Muhammed Sâlih. *Menhecü'd-da've inde'l-İbâdiyye*. Daru'l-Beyda': Daru Nâsır li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2013.
- Neccâr, Âmir. *el-İbâdiyye ve medâ siletihâ bi'l-Havâric*. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1993.
- Nefûsî, Ebî Hafs Amrûs b. Feth en-. *Uşûlü'd-deynûneti's-şâfiyye*. thk. Hâc Ahmed b. Hamûkrûm. Maskat: Vizaretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1999.
- Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-. *Kitabü'r-Red 'alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle*. thk. Seyid Bahçıvan. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013.
- Öz, Mustafa. *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *İtikâdâtü frâki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*. thk. Ali Sâmi Neşşâr. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009.
- Seyyâbî, Sâlim b. Hammûd b. Şâmis. *Esdaku'l-menâhici fi temyizi'l-ibâdiyye mine'l-havâric*. thk. İsmâil Kâşif. Umman: Vizâretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1979.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Soyal, Fikret. "Esmâ-Ahkâm (Va'îd) Meselesi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ile Hâkim el-Cüşemî'nin Görüşlerinin Mukayesesi = The Issue of Asma wa Ahkam (Wa'id) and the Comparison of the Views of Abu Mansur al-Maturidi and Hakim al-Jushami". *Diyanet İlmi Dergi* LV/3 (2019), 685-713.
- Süt, Abdulnasır. *Basra ve Mu'tezile İlk Üç Asır*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerim eş-. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Muhammed Abdulkadir Fâdilî. Beyrut: Mek-tebetü'l-Asriyye, 2005.

- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-. *Şerhu'l-akâidi'n-nesefiyye*. thk. Alî Kemâl. Beyrut: Daru İhyai Turasi'l-Arabiyye, 2014.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.
- Tritton, A. S. *İslâm Kelâmı*. çev. Mehmet Dağ. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983.
- Tuayme, Sâbir. *el-İbâdiyye akîdeten ve mezheben*. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1986.
- Türcan, Galip. "Mu'tezile'nin Ortaya Çıkışı Bağlamında Dinî ve Sosyo-Kültürel Çevre". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (Ocak 2019), 43-74.
- Vercelânî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebî Bekr es-Sedrâti el-. *ed-Delîl ve'l-burhân*. thk. Sâlim b. Hamd el-Hârisî. Maskat: Vizaretü't-Türas ve's-Sekafe, 2006.
- Veysi, Yâsin Hüseyin el-. *Min türâsi'l-İbâdiyyeti'l-akâidi*. Dimaşk: Daru'l-Firkad, 2010.
- Watt, William Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fırlalı. İzmir: İzmir İlahiyât Vakfı Yayınları, 2017.
- Yıldız, Metin. "İbâziyye'nin Temel İnanç Esasları: el-Usûlu't-Tis'a (Dokuz İlke)". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/1 (2020), 167-187.
- Yıldız, Metin. "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâriciliği Meselesi". *Kader* XVI/2 (2018), 294-318.
- Yoldaş, Mehmet Hanifi - Kubat, Mehmet. "İbâdiyye'nin Hâriciliğe İsnadı Meselesi". *İslami İlimler Dergisi* 17/1 (27 Mart 2022), 261-291.

Extended Summary

In our article, we will examine the views of Ibadiyya and Mu'tazila, which are among the sects that were formed in the early periods of Islamic history, on the issues discussed within the framework of the super-title of al-esma ve ve'l-ahkam. In our study, we will comparatively examine the ideas of Ibadiyya and Mu'tazila on the definition of faith, the relationship between faith and deeds, major sin and al-menzile beyne'l-menziletayn. Here, our aim is to dwell on the relation

at the intellectual level, which we believe to exist between the two sects. It is to explain the relationship/interaction between them by revealing the similarity of the ideas of both sects on these issues.

The consequences of a Muslim killing another Muslim due to the civil wars that took place as a result of the political and social events that took place in the period of Hadrat Ali, both in the world and in the hereafter, were discussed. One of the most discussed topics is the question of the essence of faith. The relationship between faith and great sin is one of the issues that occupy the agenda of Muslims for a long time. We can say that these issues have been discussed in various discussion assemblies and different ideas have emerged over time. It draws our attention as the views of Ibadiyye and Mu'tazila on these issues are the same/similar. On the other hand, those called Ibadi belonged to the Bedouin tribes active in Basra. However, we would like to mention here that the founding cadres of the Mu'tazila were also the mawlas of these tribes. In addition, the political attitudes of the members of both sects towards the Umayyad administration and the political events that took place during the reign of Osman and Ali are among the issues we want to remind you. These relations also allow for the exchange of ideas on some issues. It is normal for there to be an exchange of ideas between the sects. However, the relationship between the Ibadiyya and Mu'tazila sects, whose views we have examined, is beyond the exchange of ideas. Because when the views of both sects are examined, the similarity of ideas on many issues draws attention. The correct term to use here is the word "interaction".

In the Islamic society, different definitions of faith have been made. According to some sects, faith is the confirmation of the heart. Sects such as Jahmiyya and Najjariyya argue that faith is not confirmation, but only knowledge. Some sects define faith as an acknowledgment of the tongue or acknowledgment of the heart. Against all these definitions, according to some sects such as İbâdiyye and Mu'tazila; It means affirming with the heart, acknowledging and acting with the tongue. Against all these definitions, according to some sects such as İbâdiyye and Mu'tazila; It means to affirm with the heart, to acknowledge with the tongue and to act. According to İbâdiyye and Mu'tazila, a person will confess with his tongue, believe with his heart and act according to what he believes. The fact that both sects'

views on the definition of faith in their formation periods are the same draws attention.

Ibadiyya and Mu'tazila claim that action is an integral part of faith. According to İbâdiyye and Mu'tazila, faith consists of three essential elements. If one of these three elements is not found, a person cannot truly believe. For this reason, a person who neglects his deeds should not be called a Muslim. A believer must do all good deeds and avoid bad/unlawful acts as a requirement of his faith. Abandoning each of the sins and obligations committed means that the person's quality of believer disappears. In general, İbâdiyya and Mu'tazila agree that there will be an increase or decrease in belief.

The main reason for the heated discussion of the relationship between faith and action is the issue of great sin. The fact that Muslims killed each other in wars among themselves caused many questions to be asked. What will be the situation of those who kill and are killed in these wars in this world and in the hereafter? Killing a person is a great sin. In the discussions on the situation of the Muslim who committed a major sin, different opinions emerged. According to those who do not include deeds in the definition of faith, the person who has a major sin is a believer. According to those who accept belief as affirmation and deeds, those who commit major sins leave the circle of Islam. Since İbâdiyya also accepts deeds as a part of faith, he says that the person who commits a major sin is not a believer, but a *muvahhid*. He characterizes these people as committing blasphemy. Because of their more moderate views than the Kharijites, they maintained their social relations with Muslims who were not among them. We can say that Mu'tazila has the same point of view on this issue. According to Mu'tazila, the concept to be used for such a person is *fasik*. A *fasik* is neither a believer nor an unbeliever. The Mu'tazila agrees with İbâdiyya in the definition of major sin. Both madhabs consider every sin promised as a major sin. If a person does not repent, he will not be forgiven in the hereafter and will not be interceded for. İbâdiyya does not consider a person who commits a major sin as a believer, nor as a disbeliever. Here, they introduced the concept of blasphemy as an intermediate nomenclature. Mu'tazila uses the concept of *al-menzile beyne'l-menziletyn* for those who are in this

situation. Although both sects put forward different naming, they finally approach the subject with the same perspective and way of evaluation.

Both sects that were formed in the city of Basra developed and revealed their views by being influenced by the religious, scientific, social, cultural and socio-political conditions of the city. In the formation process of the Ibadiyya and Mu'tazila sects, whose views on faith-great sin we have examined in our article, it can be concluded that there is an interaction between them, especially by taking into account the ideas of the founding cadres. Here, we can conclude that Ibadi views are the influencing party, but the Mu'tazila also developed these views by systematizing them. As a result, Ibadiyya influenced the Mu'tazila with their views on the situation of those who committed a major sin.